

היצירה התורנית בסוריה ולבנון בשנים 1750-1950

ירון הראל

מבוא

אחת התופעות המאפיינות את ההיסטוריה של חבל הארץ המכונה סוריה, מאז המאה השמינית לסה"נ ועד לראשית המאה העשרים, היא העובדה שחבל ארץ זה אף פעם לא הוגדר, ואף לא היה יחידה מדינית נפרדת בעלת שלטון מרכזי חזק. לאורך כל התקופה הארוכה הנזכרת, היתה סוריה חלק מאימפריות גדולות ורחוקות, שכבשוה ושלטו בה תוך חלוקתה למספר מחוזות; כך עשתה גם האימפריה העות'מאנית במשך מאות השנים שבהן שלטה בסוריה. למעשה, בגבולותיה של סוריה הגדולה נכללו לאורך ההיסטוריה גם אזורי הלבנון, עבר הירדן וארץ ישראל, אך לצורך הסקירה שלהלן, על היצירה הרוחנית, יוגדרו תחומיה של סוריה כאלה הכוללים את הקהילות היהודיות שהגדירו את עצמן כסוריות – הגדרה זו מוציאה מן הדיון את אזורי עבר הירדן וארץ ישראל, הראויים לסקירה מיוחדת. הקהילות שבהן נעסוק בסקירה זו הן בעיקר דמשק, חלב ובירות, שבהן התקיימה הפעילות הרוחנית והיצירתית העיקרית בסוריה בתקופה הנידונה. היישוב היהודי בחבל הארץ המכונה סוריה עתיק יומין הוא; שורשיו מגיעים לימי קדם ונראה כי נמשכו ברציפות עד עתה. במרוצת הדורות ידע יישוב זה עליות וירידות במספר תושביו ובאופי פרישתו ברחבי האזור.

עם השתקעותן בראשית המאה הטי"ז של משפחות מגולי ספרד בקהילות היהודיות שבסוריה, הגיעה התפתחותן הרוחנית והכלכלית של קהילות אלה לדרגה גבוהה, שהוסיפה לפרוח במהלך כל המאה, העת שבה נכנסה סוריה, כשאר ארצות האגן המזרחי של הים התיכון, אל תחת כנפי השלטון העות'מאני. מגמת ירידה החלה מסתמנת בשלהי המאה הי"ז, שבה החלה ירידה בחשיבותו של האזור ובמרכזיותו בדרכי הסחר הבינלאומי. גם תהליכי ההתפוררות שהחלו להסתמן בשלטון העות'מאני לא היטיבו עם יהודי סוריה, שמצאו עצמם לא אחת נתונים לחסדיו של שליט מקומי שמרד באדוניו. במחצית הראשונה של המאה הי"ט שלטו באזור בפועל שליטים עריצים דוגמת ג'זאר פחה, שהגנו על הציבור היהודי או התעללו בו על פי שרירות ליבם. אמנם היו יהודים בודדים שהחזיקו במשרות בכירות בפקידות המקומית, אך גם אלה היו תלויים בחסדיו של המושל. עם כניסתה של סוריה, בשנת 1832, לשלטונו של מוחמד עלי שליט מצרים, הוטב מצבם של היהודים,

של המיעוטים הלא־מוסלמים שהיו בשלטונו. אולם דווקא בימי שלטונו האחרונים של מוחמד עלי בסוריה הואשמו היהודים ברצח של נזיר נוצרי לצרכי פולחן, עלילה שממנה ניצלו רק הודות למעורבותן והשתדלותן של קהילות ישראל שבאירופה. חזרתו של השלטון העות'מאני לסוריה, בשלהי שנת 1840, מצאה את הציבור היהודי באחת משעותיו הקשות – היה זה הציבור המושפל והנרדף ביותר על ידי החברה הסובבת, המוסלמית והנוצרית: מדולדל בשל כובד המיסים ומנותק כמעט לחלוטין ממרכזים יהודיים אחרים. האימפריה העות'מאנית אימצה כקו מנחה ביחסה למיעוטים הדתיים את הנחיות המסורת המוסלמית, בחריגות מסוימות, בהתאם לצרכי השלטונות. העיקרון המרכזי היה עקרון אי־השוויון שבין המוסלמים לבני הדתות המונותאיסטיות האחרות. נקבע הכלל כי מעמדם של "אֶהַל אֶלְפֶּתֶאב" (בני דת הספר, כלומר הנוצרים והיהודים שדתיים נובעות מהתגלות ומבוססות על כתבי הקודש) חייב להיות נחות ביחס למוסלמים, אך עם זאת מובטחת להם סובלנות והגנה מפני כל פגיעה, תמורת תשלום "גִּזְיָה" (דמי חסות) ששולמו כמס גולגולת. חובת תשלום המס הוטלה על המיעוט הנוצרי והיהודי, אך חובת ההגנה עליהם היתה מצווה המחייבת בציבור המוסלמי את הכלל ואת הפרט, את השלטון ואת הנתין הבודד. באופן שכזה הוגדר מעמד המשפטי של היהודים והנוצרים תחת השלטון המוסלמי כ"דיימים" (בני חסות), החיים בחסדם של המוסלמים. נחקקו גם חוקים כדי להנציח את מעמדם השפל של אלו שאינם מוסלמים, ובמסגרתם נקבעו בגדים מאפיינים, לכל עדה דתית, כסימן היכר – עִיָּאָר – לשם הבדלתם מן המוסלמים; בתקופה מאוחרת יותר הונהגו צבעים שונים לבגדיהם, מצנפותיהם ונעליהם של הנתונים, בהתאם לדתם. נאסרו עליהם תהלוכות דתיות, נאסר שידול מוסלמים להמיר דתם ונאסרה בניית כנסיות ובתי כנסת חדשים שלא היו קיימים לפני הכיבוש המוסלמי. כמו כן נאסרה בניית בניינים גבוהים מבנייני המוסלמים, רכיבה על סוסים ופרדים, החזקת עבדים מוסלמים, רכישת קרקעות, חגירת חרב, מכירת משקאות משכרים או פגיעה אחרת כל שהיא בדת האסלאם. אולם במחצית המאה הייט נאלצה האימפריה לבצע רפורמות בתחומים רבים, ובכלל זה ביחס לדיימים; רפורמות אלו, שהוכרוזו בשורת צווים ותקנות, נודעו בשם הכולל "תנטי־מאת".

התנטי־מאת העלו על נס עקרונות דוגמת בטחון החיים, הכבוד ורכוש של הנתונים, רפורמה במיסים ובגיוס לצבא, משפט צדק והחלת עקרונות באופן שווה גם על הלא־מוסלמים. עיקרון זה, של שוויון בפני החוק, היה הסטייה הקיצונית ביותר מהמסורת האסלאמית המקובלת ולכן גרם לזעזוע חמור ביותר בקרב המוסלמים הסורים, שראו בהפרה זו של המסורת עלבון וכפירה. כדי לא לעורר את זעם ההמון המוסלמי, לא תבעו יהודי סוריה בפה מלא את זכויותיהם, והוסיפו לחיות בצניעות חברתית ופוליטית, ומעמדם האזרחי שופר באופן ניכר בתקופת המנדט הצרפתי. לעומת זאת, החברה הנוצרית בסוריה, שתבעה את זכויותיה בפומבי ושהתחרתה ביהודים על עמדות בכלכלה ובמינהל, ביקשה להסיט את איבת ההמון המוסלמי כלפי היהודים. לשם כך לא נרתעו הנוצרים משימוש באמצעי אנטישמי קיצוני, שאול מימי הביניים באירופה, והוא עלילת הדם. הידועה

שבעלילות הדם בסוריה היא זו הנזכרת לעיל, שאירעה בדמשק בשנת 1840, אולם היא לא היתה היחידה, ולאחריה היו בחלב ובדמשק עוד כעשרים [1] עלילות דם אחרות. המקורות המוסרים נתונים על מספרם של היהודים בקהילות השונות רבים, אך המכנה המשותף לכולם הוא עובדת היותם מבוססים על הערכות ואומדנים ולא על נתונים מדויקים. דיווחי קונסולים והערכות נוסעים ותיירים שהובאו בספריהם או בעיתונות התקופה, על הנתונים הדמוגרפיים, אינם מקיפים ובדרך כלל אף אינם מהימנים. אמנם, מיפקדי אוכלוסין החלו להיערך ברחבי האימפריה העות'מאנית כבר מראשית המאה הי"ט, אולם גם מהימנותם של אלה מוטלת בספק. בהערכה זהירה נוכל לאמוד את מספר היהודים שבסוריה בתקופה הנידונה בין חמשת אלפים לעשרים אלף נפש. במאה הי"ח ובמחצית הראשונה של המאה הי"ט ליוותה את הקהילות הללו התופעה הנוראה של מות רבים, בעיקר ילדים, במגפות. במחצית השנייה של המאה הי"ט חל שיפור רב בתנאים הסניטריים וברפואה הציבורית בסוריה, ואלה צימצמו באופן ניכר את התמותה. בשנת 1860, בעקבות הטבח שערכו הדרוזים בנוצרים בלבנון, התרוקן היישוב היהודי בחבל ארץ זה כמעט לחלוטין. לפני הטבח ישבו היהודים בכפרים ובעיירות כגון חצבאיה, רשאיה, ע'ליי, ד'יר אלקמר ועוד. לאחריו, נטשו היהודים את מקומות מושבותיהם והיגרו לדמשק, לצידון ולבירות. עובדות אלו, בתוספת ההגירה לסוריה מאירופה, אלג'יריה, בוכרה, פרס, הודו ועיראק, הביאו לעלייה במספר היהודים, שהגיעה לשיאה בשנות השמונים של המאה הי"ט. אך מאותו זמן שוב החלה ירידה במספרם של יהודי סוריה, עם תחילת הגירתם, תחילה למצרים ואחר כך ל"עולם החדש". תופעה זו הלכה וגברה לאחר מלחמת העולם הראשונה, בתקופת המנדט הצרפתי, ונמשכה עד להקמתה של מדינת ישראל, עת שנאסר על היהודים שנותרו בסוריה להגר ממנה.

קהילות היהודיות שבסוריה נתפשו לכאורה כבעלות צביון אחיד. כמעט כל המהגרים היהודים שהגיעו אליה במרוצת השנים, החל במגורשי ספרד וכלה באשכנזים המעטים שהתיישבו בה, נטמעו כמעט לחלוטין באוכלוסייה היהודית הוותיקה – המוסתערבית – ולא שמרו על התבדלותם בקהלים נפרדים. אולם למרות רושם זה, של יחידה הומוגנית, היו הקהילות היהודיות שסועות ומפולגות מבפנים, למעמדות וכיתות חברתיות רבות. הדברים באו לידי ביטוי בחלוקתן של הקהילות למעמדות של עשירים ועניים; במעמדן המיוחד בקהילה של משפחות מיוחסות והפריבילגיות שמהן נהנו – מעמדן של משפחות ה"פרנקוס" (סוחרים אירופאים, בדרך כלל מאיטליה) שהתיישבו ישיבת קבע בערים שונות ברחבי האימפריה העות'מאנית, ובעיקר בחלב, בשלהי המאה הי"ז; במעמדם של בני החסות הקונסולרית הזרה שהלכו והתרבו; ובמעמדם של תלמידי החכמים ומעמדן של הנשים. במאה העשרים, החלוקה המעמדית היתה העיקרית, והתבטאה ביציאתם של בעלי היכולת מן השכונה היהודית הישנה לשכונות חדשות.

עד למחצית שנות השבעים של המאה הי"ט שגשגו הקהילות היהודיות שבסוריה מבחינה כלכלית, למרות הירידה המתמשכת בחשיבותה ובתפקידה של סוריה כצומת דרכים מסחרי חשוב, אולם החל מאותה תקופה שקעו יהודי סוריה במשבר כלכלי עמוק.

מכיוון שקהילות דמשק וחלב היו שונות לחלוטין זו מזו בכל הנוגע לאפיון הכלכלי העיקרי, הרי כתוצאה מכך גם המשבר הכלכלי שעבר על כל אחת מהן היה שונה במהותו וגם פגיעתו לא היתה דומה. חלב נפגעה בעיקר מפתיחתה של תעלת סואץ, ואילו דמשק נפגעה יותר מפשיטת הרגל של האימפריה העות'מאנית בשנת 1875. משברים אלו הביאו להתמוטטותה המוחלטת של קהילת דמשק, בעוד קהילת חלב הצליחה להתאושש. לעומת זאת, בתקופה זו החלה קהילת בירות לגדול ולהתפתח, במקביל להפיכתה למרכז הסחר העיקרי לחופי סוריה, והיות נמלה השער הראשי להכנסתן והוצאתן של סחורות.

בסוריה לא היתה קיימת משרה רשמית של רב ראשי לכל קהילות האזור, והקהילות הגדולות, ולא אחת גם הקטנות, נהגו לבחור לעצמן רב סמכותו הפורמלית הוחלה אך ורק על בני קהילתו. במשך מאות בשנים נבחרו ראשי הרבנים בקהילות סוריה כפי שנבחרו ברחבי האימפריה העות'מאנית, הווה אומר הקהילה עצמה היא שאמורה היתה לבחור את מנהיגיה הרוחניים ללא כל מעורבות של השלטונות. לצד הרבנים פעלו קבוצות של בני המעמד הגבוה שניהלו את ענייני הקהילה מכוח היותם אצולת ייחוס או אצולת ממון. יהודי סוריה נהנו מאוטונומיה כמעט מליאה, שיושמה בתחומי המשפט, החינוך והמיסוי. שיטת בחירת הנהגת הקהילה החלה להשתנות בשלהי המאה הי"ט, ועוד יותר תחת המנדט הצרפתי, כאשר ההנהגה הנבחרת נקבעה על פי כישוריה וקשריה ויכולתה להגן על הקהילות היהודיות במערכת הפוליטית הסורית ההולכת ומתהווה.

תלמידי החכמים שבסוריה זכו לפריבילגיות לא מעטות כגון פטור ממיסי קהילה. גדולתם בתורה, ואמונת ההמון ביכולתם לברך ולקלל, רוממו את מעמדם הציבורי והחברתי בקהילה. אולם במחצית השנייה של המאה הי"ט, עם חדירתם של זרמים משכיליים ומודרניים לסוריה, חל פיחות במעמדם של תלמידי החכמים והרבנים בסוריה. לשיא הגיעו הדברים בניסיון לייסד קהילה רפורמית בחלב בשנת 1862, ניסיון שדוכא על ידי המושל העות'מאני. במקביל החל גם תהליך של חילון וזלזול במצוות. זלזול בתפילה, תפילין, ציצית, מזוזה, שבת, ובאיסורים שונים דוגמת בישולי נוכרים ופריצות מינית, הם חלק מן התופעות המוזכרות בספרות הרבנית של אותה תקופה. חדירתו של החינוך המודרני, שעירער את מעמדם של תלמידי התורה והישיבות, תרם אף הוא להתרופפות הדתית בקהילות סוריה.

לאור הדברים האמורים לעיל, אין פלא שעיקר הספרות הרבנית שבסוריה נכתבה ונדפסה החל מהמחצית השנייה של המאה הי"ח ועד לשלהי המאה הי"ט. בשנים שלאחר מכן מעטים הם הספרים שנכתבו בסוריה עצמה, אולם יש עלייה לא קטנה בפרי עטם של רבנים יוצאי סוריה במקומות מושבותיהם החדשים, דוגמת ירושלים וקהיר. בירושלים הקימו הרבנים יוצאי חלב מעין מרכז רוחני שהאפיל בחשיבותו וביצירתו על חלב עצמה. מעניין לציין כי בירושלים התקרבו הרבנים החלבים דווקא לראשי היהדות החרדית האשכנזית, ועקב זאת בולטת מאוד הבאת הסכמותיהם של רבנים אשכנזים אלו בראש ספריהם של הרבנים יוצאי ארם צובה. אחדים מרבני דמשק התיישבו דווקא בקהיר והפכו לסמכות הלכתית עליונה עבור קהילות יוצאי דמשק בתפוצות. היצירה הרוחנית

בתקופה הנידונה, בסוריה ובקהילות החדשות שנוסדו ברחבי העולם, הינה רביגונית ועוסקת בהלכה, עיון, פרשנות, דרשנות, קבלה, מוסר, ויכוח, פיוט ותרגום. בדמשק הוקם במאה ה־18 בית דפוס, אולם תקופת פעילותו היתה קצרה מאוד. לאורך המאה ה־19 ועד לשנת 1865, הדפיסו חכמי סוריה את ספריהם במקומות שונים דוגמת אסטנבול, איזמיר וליורנו. בשנה הנזכרת יסד הרב אברהם ששון בית דפוס בחלב וזה נוהל על ידי שני בניו, אליהו ומשה חי. עם הקמתו של בית הדפוס קיבלו המייסדים הסכמה חמורה, בחתימת חכמי חלב, האוסרת על הקמת בית דפוס עברי נוסף בעיר. בית דפוס זה פעל עד לשנת תרל"ג ונדפסו בו ספרי חכמי חלב ודמשק, מלבד ספרי מוסר שונים. אולם כפי הנראה לא היה בספרים אלה להצדיק את קיומו של בית הדפוס והוא הועבר על ידי האחים ששון לירושלים, אך גם שם פעל זמן קצר בלבד. בשנת תרמ"ח יסד הרב ישעיה דיין דפוס חדש. היתה זו תקופת שלטונו של הסולטאן עבד אלחמיד השני, שהטיל חוקי צנזורה חמורים ביותר – שום בית דפוס לא יכול היה לפעול ללא רשיון הממשלה. כתוצאה מכך, עד לשנת תרנ"ו לא צוין שם בית הדפוס, "אל־דאהו־דִייה", על שערי הספרים שנדפסו בו. פעילותו הבלתי חוקית של הרב ישעיה דיין ופחדו מן השלטונות, נוצלו על ידי יסודות שונים בקהילה, שבמסגרת המאבקים על הנהגתה איימו על הרב דיין כי יודיעו על פעילותו לשלטונות. עקב זאת לא פעל בית דפוס זה ברציפות אלא לסירוגין, עד להשגת הרישיון המיוחל. לאחר מותו של הרב דיין הוסיפו בניו, שאול, שלמה ויצחק, ולאחר מכן אף נכדו יוסף, להדפיס ספרים בבית דפוס זה, עד לשנת תרפ"ו. בשנת תר"ע נוסד בית דפוס נוסף בחלב ושמו "השלם", בהנהלת עזרא חיים דמשק. מספר שנים לאחר מכן נוסד עוד בית דפוס בשם "אל־שֶׁרְקִייה", בהנהלת עזרא ביג'ו. בשנות הארבעים פעל בעיר גם בית דפוס בהנהלת יוסף סתהון. בבירות פעלו במחצית הראשונה של המאה העשרים שני בתי דפוס בבעלות יהודית. האחד נקרא דפוס "מֶהֶדֶב" ואילו השני נקרא דפוס "מן". עיקר העבודות שנעשו בשני בתי הדפוס הללו נדפסו בערבית ובצרפתית ורק מיעוטן בעברית. ריבוי בתי הדפוס במאה העשרים מצביע על דרישה הולכת וגוברת לספרים, בשל התרחבותה של ההשכלה וידיעת הקריאה והכתיבה.

היצירה הרוחנית לדורותיה

מטרתה של הסקירה שלהלן היא לתאר את היצירה הרבנית התורנית הנדפסת שנכתבה בקהילות סוריה, החל ממחצית המאה ה־19 ועד להקמתה של מדינת ישראל. סקירת הספרות, אשר ברובה הגדול נכתבה בחלב ומיעוטה בדמשק ובבירות, תיעשה בסדר כרונולוגי של חיי המחברים, ויצוינו בה הפרטים הביבליוגרפיים העיקריים של כל מחבר ומחבר, ותיאור ממצה של תוכן כל ספר וספר.

המחצית השנייה של המאה הי"ח

הפעילות הספרותית התורנית העניפה בסוריה החלה למעשה במאה הט"ז עם הגעתן של משפחות ממגורשי ספרד והתיישבותן בדמשק ובחלב. התקופה הנידונה בסקירה זו נפתחת בפעילותו של הרב שמעון דוויך הכהן בחלב. כמעט ואין בנמצא פרטים ביוגרפיים עליו, למעט שם אביו, הרב שמואל דוויך הכהן, ושם אחיו הרב אברהם דוויך הכהן, שהיה שותף ללימודו ולחלק מן היצירה הספרותית שהעלה על הכתב. ממקורות מאוחרים יותר עולה כי היה בר־פולגתא של רבה של חלב, הרב שמואל לניאדו. יצירתו הספרותית מקיפה את תחומי ההלכה והדרוש. על ספריו נימנים "ריח שד"ה" (קושטאנדינה תצ"ח), שהוא שו"ת על ארבעה טורים; על ספר זה מובאת הסכמת חכמי קושטנדינה. בין הנושאים הנידונים בספר נזכיר את הדיון במנהג חלב בשאלת מקום עמידתו של העולה לתורה, ענייני שד"רות שבין ירושלים לחלב וקושטא, ודין אתרוגים הבאים לחלב מצפת ומופצים ממנה לכפרים ולעיריות שבסביבתה; כמו כן מובאים חידושים על הרמב"ם בהלכות קרבן פסח, ובסוף הספר מובאים דרושים לפרשיות ספר בראשית. עם ספר זה כרוכים קונטרס "זמן הגט" ושיטה למסכת עבודה זרה. קונטרס "זמן הגט" (שעיקר עניינו פסק בעניין גט שנכתב בזמן האמירה שהוא שעת הדחק שאי אפשר לגט אחר ותתעגן האשה כל ימיה ובא על ידי שליח נראה להכשיר...) נקרא גם "שבת אחים", משום שהוא תוצאת עיונו של המחבר בסוגיה ביחד עם אחיו. "שיטה על עבודה זרה" עניינה עיון ופלפול בעניינים שונים שבמסכת זו, ונכלל בה גם משא ומתן עם הרבנים אברהם הכהן וצדקה חוצין.

בתקופה זו פעל בחלב גם הרב שלמה עבאדי. גם עליו אין ידועים פרטים רבים. עם זאת ידוע כי בשלב מסוים בחייו עלה לארץ ישראל והתיישב לזמן קצר בצפת, ולאחר מכן פעל נמרצות להקמתו ולחיזוקו של היישוב היהודי בכפר יסיף; משום כך נודד הרבה לשם איסוף כספים עבור היישוב היהודי במקום זה. מועד פטירתו אינו ידוע. עיקר פעילותו הספרותית הינו עיבוד וליקוט מספריו של הרב חיים הכהן, שפעל בחלב במאה הט"ז. ספרו הראשון הוא "שערי רחמים" (שאלוניקי תק"א), ועליו הסכימו רבני שאלוניקי. ענייני ליקוטים מכתבי הרב חיים הכהן המתבססים על כתבי האר"י בענייני כוונות ותפילות. הספר השני הוא "שערי רצון" (שם תק"א). גם כאן עיקר הספר הוא ליקוטים מכתבי הרב חיים הכהן המבוססים על כתבי האר"י, אולם נוספו בו תפילות וכוונות לחגים ומועדים, ומובאות גם סגולות והנהגות שונות.

הפרטים הידועים על חייו של הרב יצחק ברכה מעטים אף הם, אם כי נראה כי היה מן החשובים שבחכמי חלב שבדרורו. תשובות משלו מופיעות בספר "בית דינו של שלמה", מאת הרב רפאל שלמה לניאדו. הוא נתמך בחייו על ידי הגביר אליהו סִלְוִיָּה. נפטר בט"ז באדר ב', בשנת תקל"ב. ספרו "בירך יצחק" (וינציה תקכ"ג) קיבל את הסכמת ראשי קהילת ונציה, רבני ישיבת ונציה וחכמי חלב. ענייניו של הספר הוא דרשות לפרשיות התורה על פי סידרן.

הרב צדקה חוצין נולד בחלב בשנת תנ"ט, נימנה על החשובים שבתלמידי החכמים שבעיר במחצית הראשונה של המאה הי"ח. בשנת תק"ג (1743), לאחר מות רבה של

בגדד במגיפה, נתקבל לרב ודיין בה, ובה נפטר בשנת תקל"ג (1773). כל ספריו פורסמו לאחר מותו. ספרו "צדקה ומשפט" חלק א' (ירושלים תרפ"ו) הינו שו"ת על ארבעה טורים. חלק מן התשובות נכתבו עוד בהיות המחבר בחלב והוא תולה אותן בהסכמת המרא דאתרא, הרב שמואל לניאדו. בין הנושאים הנידונים: מנהגי בגדד בסעודה, זיארה לארץ ישראל, מסחר בין חלב לבגדד, ועוד בענייני אבן העזר וחושן משפט. בספר מובאות גם הערות מאת הרב אברהם יצחק הכהן קוק. "צדקה ומשפט חלק אבן העזר" (תל אביב תשל"ה) כולל שאלות ותשובות בתחום זה, אשר חלקן כבר נדפסו בכרך הראשון. חלק לא מבוטל מן השאלות מתייחס למקרים שאירעו בחלב. "אורח צדקה" (ירושלים תשמ"ד) כולל ביאורים לספר הטורים, חלק אורח חיים, יורה דעה וחושן משפט, ולספר הי"ד החזקה להרמב"ם וחיידושים על תחילת מסכת חולין. הספר "עבודת הצדקה חלק ראשון" (שם תשמ"ז) עניינו חיידושים, ביאורים ודרושים, על התורה ושבתות השנה על דרך הפרד"ס, משובצים בחידושי דינים ופלפולי הלכה.

הרב מרדכי גלאנטי, דור חמישי לרב המקובל ר' אברהם גלאנטי שהיה תלמידו של ר' משה קורדובירו בצפת, כיהן כרבה של קהילת דמשק במחצית השנייה של המאה הי"ח, עד לפטירתו בשנת תקמ"א. עם פטירתו ירש בנו משה, הנזכר להלן, את כסאו ברבנות. על ספרו "דברי מרדכי" (ליוורנו תר"כ) הסכימו רבני דמשק, ר' חיים רומאנו, ר' יעקב פרץ ור' אהרן יעקב, וכן רבה של איזמיר, ר' חיים פאלאג'י. הספר נחלק לשני חלקים – חלק "דברי מרדכי" כולל דרושים בעניינים שונים, חלקם על דרך הקבלה; וחלק "גדולת מרדכי", הכולל עשרים שו"ת בענייני תפילין, "לא תתגודדו", שביעית, היתר עסקא הנהוג בדמשק, דרכי מימון הקהילה, מעורבות מושלים עות'מאנים בענייני אישות בקהילה, ושאלת הטלת גאבילה בחלב.

הרב רפאל שלמה לניאדו, בנו של הרב שמואל לניאדו ויורשו על כס הרבנות בחלב, נחשב לאחד מגדולי רבניה בכל הדורות; שימש ברבנות כארבעים שנה במחצית השנייה של המאה הי"ח. בתקופת כהונתו אירעה המחלוקת הגדולה על כפיפותם של הפרנקוס לתקנות קהילת חלב. באחרית ימיו פרש מרצונו מן הרבנות ומינה את בנו אפרים כממלא מקומו. עובדה זו קוממה נגדו חלק מן הקהילה ורבניה. נפטר בז' בטבת שנת תקנ"ד. ספריו הם מקור לא אכזב להכרת חייה של קהילת חלב בתקופתו. ספרו החשוב הוא "בית דינו של שלמה" (קושטאנדינה תקל"ה); על הספר הסכימו אחדים מרבני חלב ובכללם הרב יהודה קצין, שהיה בריהפולוגתא הגדול ביותר שלו בעניינים רבים ובעיקר במחלוקת הפרנקוס הנזכרת. הספר הוא שו"ת בארבעת הטורים. בפסקתו הוא מעיד הרבה על מנהגים המיוחדים לחלב בענייני סעודה וברכות ומנחה של שבת, אתרוגים הבאים לחלב מצפת ומופצים בכפרים שמסביב, והגנה על מנהג חלב שהקורא בתורה חוזר מספר פעמים על אותה קריאה (פסק זה, בחתימתו ובחתימת ר' משה הררי, ר' יצחק ברכה ור' גבריאל בכר דוד הכהן, בא לדחות את פסקתו של ר' עמנואל חי ריקי לביטול המנהג). עוד נידונים ברית מילה בפורים, נזירות שמשון, חיילים נוכרים שפרצו לבית המחבר ונגעו ביין, חכם ובנו שחלקו על רב העיר, הסכמה על איסור הימורים

ומשחקי קוביא, מגע בין יהודים לנוכרים, הכנסות הרב הדיין, יהודים בשירות האדמיניסטרציה, פטור של משרתי הפרנקוס ממיסים, פטור הפרנקוס ממיסים ותקנות והסכמות הקהל. עם ספר זה נכרך ספר נוסף שלו והוא "לחם שלמה", שעניינו שקלא וטריא בלשונות הרמב"ם ופוסקים אחרים, ביניהם גם שאלה "שנשאלתי מחכם אחד אשכנזי לשון אחד של הרב בעל חידושי הלכות". כמו כן מובאות בו שאלות ששאלו הרב רפאל חיים מוציירי והרב חיים עמרם ממצרים, בעת עוברים בחלב.

ספרו "המעלות לשלמה" (קושטאנדינה תקל"ה) קיבל אף הוא את הסכמתם של החשובים שבחכמי חלב וכולל דרושים לשבתות, למועדים ולזמנים בחיי אדם. באים בו גם דרושים מיוחדים כמו דרוש למיתתן של צדיקים, למעלת מת בעטיו של נחש, למעלת קובע עינים לתורה, למעלת מורה הוראות, למעלת מי שעמלו בתורה, למעלת מוריש כתרו לבנו, למעלת הספד ההרוגים, ודרוש למעלת הקנאי. בסוף הספר מובאות פרפראות שונות על התנ"ך.

הספר "כסא שלמה" (ירושלים תרס"א) כולל תשע שאלות ותשובות מכתב ידו שהיו מצויות בידי הרב שלום הדאיה. העניינים הנידונים שופכים אור רב על הסדרים שהיו נהוגים בזמנו בקהילה וביניהם בן יורש את אביו ברבנות והמנהג בחלב לדון יחידי. שאלה זו נשאלה בעקבות ערעור על ירושת הרב אפרים לניאדו את אביו המחבר בהנהגת הקהילה. נידונים גם ענייני ה"עריכה" של גביית המס בקהילה, ספרי תורה שבאו מבבל, מסחר יהודים בשמן זית, משלוח אתרוגים מעיר אחרת, יהודים באדמיניסטרציה ובשירות האוצר העות'מאני, קידושין תוך שכרות, ירושה ואכילת טריפה לרפואה.

הרב שלום הדאיה הוציא לאור קובץ נוסף מכתבי היד שהיו בידו, בשם "רועי ישראל" (ירושלים תרס"ד), ובו שאלות ותשובות שכתבו הרבנים ר' רפאל שלמה לניאדו, ר' יהודה קצין ור' אפרים לניאדו. בין העניינים הנידונים בחלקו של הרב רפאל שלמה לניאדו כלולים ענייני הנהגת הקהילה והמיסוי בחלב, רצון הפרנקוס להתפלל בבית כנסת נפרד ועוד. "שו"ת מהר"ש לניאדו החדשות" (ירושלים תשנ"ז) כולל שו"ת בענייני תשלומי מיסים, עגונות, נאמנות גבאי צדקה, כתובות, שותפות ועוד. כן מובאים דרושים בעניין מצוות סיפור יציאת מצרים, בעניין עישור נכסים ועוד.

על הנחשבים ביותר בין רבני חלב במחצית השנייה של המאה הי"ח נימנה הרב יהודה קצין, בנו של הרב יום טוב קצין. הרב יהודה קצין נולד בחלב בשנת תס"ח ושימש בה כאב בית דין; בזקנותו סבל מייסורים ומחלות ובכלל זה עיוורון. היה ברפולוגתא של ראש רבני חלב, הרב רפאל שלמה לניאדו, בעניין שאלת הכנסתם של הפרנקוס בהסכמות הקהל, אך גם בנושאים אחרים. בשנת תקכ"ג (1763) עלה לארץ ישראל וגר בירושלים ובצפת כחמש שנים, ואז חזר לחלב. נפטר בן שבעים ושש, ב" בחשוון שנת תקמ"ד. ספרו החשוב ביותר הוא "מחנה יהודה" (ליוורנו תקס"ג). הספר מוקדש, רובו ככולו, לפולמוס בדבר כניסתם של הפרנקוס בהסכמות ותקנות הקהל. בחלק הראשון מברר המחבר את העניין בכללותו, ועל חלק זה הסכימו ר' אליהו דוויך הכהן, ר' יצחק ענתבי, ר' שמואל לניאדו, ר' דוד לניאדו, ר' חיים עטיה, ר' ישעיה עטיה, ר' עזרא צייאג, ר'

אליהו לניאדו ור' עובדיה הלוי. בחלק השני הוא משיב על דבריו של ר' שלמה לניאדו בספרו "בית דינו של שלמה", שקבע כי יש להכניס את הפרנקוס בכלל התקנות. גם על תשובה זו הסכימו אותם רבנים; כמו כן מובאות הסכמותיהם של ר' יום טוב אלגאזי, ר' יוסף מיוחס ור' מנצור מרוזק מירושלים, ר' מרדכי גלאנטי ור' שלמה צבע מדמשק; ועוד מובא פסק של הרב אליהו דוויך הכהן באותו עניין. בסוף הספר מובאות בקיצור הלכות שנפסקו על ידי חכמי חלב בשני הקונטרסים על מחלוקת הפרנקוס. מלבד הדין ההלכתי העמוק מספק ספר זה נתונים מקיפים ומאלפים על הסדרים שהיו נהוגים בקהילת חלב בשלהי המאה הי"ח.

בספר "רועי ישראל" (ירושלים תרס"ד) הנזכר לעיל, שפירסם הרב שלום הדאיה, מוקדש אחד החלקים לתשובותיו של הרב יהודה קצין. תשובות אלו עוסקות, בין השאר, בעישון ביום טוב, פת נוכרים, הלואאות, מערופיא ויהודים בשירות המכס. השם "מחנה יהודה" חלק שני (ירושלים תשי"ט), ניתן על ידי המביאים לבית הדפוס לאסופת חידושים, הלכות ופלפול בסברה על הי"ד החזקה לרמב"ם מכתב יד המחבר. בסוף הספר מובא לחש מאת הרב המחבר: "לחש זה נורא מאוד ומסוגל לכל דבר בדוק ומנוסה כמה פעמים". "וואת ליהודה" (ירושלים תשמ"ה) הוא ספר נוסף שנדפס מכתב יד הרב יהודה קצין, ועניינו דרושים על ספר שמות על סדר הפרשיות, חידושי אגדות חז"ל ודרשות לפורים. בתקופתו של הרב יהודה קצין פעל בחלב הרב עובדיה לוי. חכם זה נולד בשנת תס"ז (1707) לאביו ר' אברהם, שתמך בו מאז ילדותו על מנת שיוכל להקדיש עצמו ללימוד תורה בלבד. משמת האב הוסיף לעסוק רוב הזמן תורה וסבל מחסרון כיס. הרב עובדיה לוי נפטר בגיל שבעים, בחודש אדר שנת תקמ"ז. ספרו "חזון למועד" (ליוורנו תקמ"ז) עניינו שו"ת וחיידושים. בהקדמה פורש המחבר את כאבו על אבדנם של כתבי יד רבים של חכמי ארם צובה ובכללם הרב שלמה לניאדו הזקן. התשובה הראשונה היא תשובה שמצא באשפה, שכתב הרב שמואל פינטו. שאר השאלות עוסקות בענייני שומר, גר, שטר כתובה, קידושין, אבלות, תפילין, ספר תורה, סעודה ושותפות. בין השאלות משולבים גם חיידושים שונים בהלכה ובתלמוד; כמו כן בו מובאת שאלה מכתב יד הרב חיים בנבנישתי בעל "כנסת הגדולה". ספרו השני הוא "חזון עובדיה" (ליוורנו תקמ"ז) ועניינו דרושים לפרשות התורה. חלק מהדרשות נאמרו במסגרת הספדים לאישים שונים, דוגמת ההספד על אברהם פיניירו בשנת תקכ"ד, פרשת "האזינו".

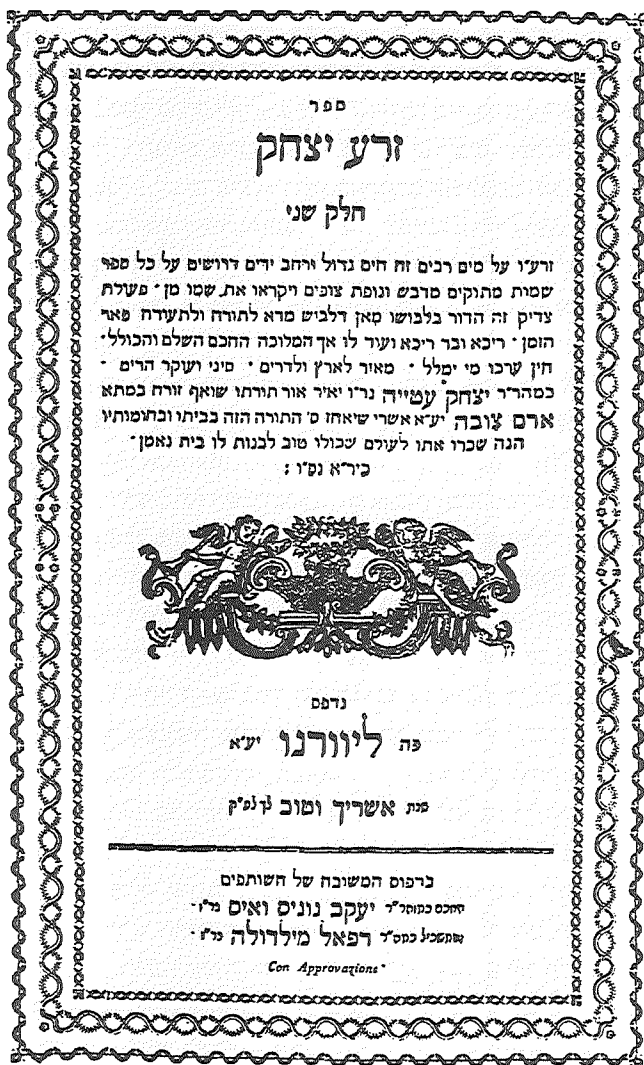
עם חכמי חלב שבאותו הדור נימנה גם הרב אליהו בן נסים דוויך הכהן. תולדות חייו אינן ידועות אולם רישומו בספרות ההלכה של בני דורו ניכר. נפטר בשנת תקנ"ה. חתם בין רבני ארץ בספר "מחנה יהודה" לר' יהודה קצין. ספרו "ברכת אליהו" (ליוורנו תקנ"ג) כולל דרשות על פי סדר הפרשיות ועשרים שו"ת על אורח חיים, אבן העזר וחושן משפט, בענייני יהודים בשירות המכס, הלואאות בריבית לנכרים תמורת זרעית תבואה, מסחר בין חלב לבגדד ועוד. בסופו מובא "ברכת אליהו" מהדורא בתרא.

הרב יצחק הררי עשה את רוב ימיו בחלב ובאחריתם עלה לצפת ושם נפטר בשנת תק"ע. על ספרו "זכור ליצחק" (ליוורנו תקע"ח) הסכימו חכמי חלב והשד"ר הרב משה סוויץ. עיקר הספר הן שו"ת בענייני אורח חיים.

הרב יצחק שבתי ענתיבי אף הוא נימנה על רבני חלב במחצית השנייה של המאה הי"ח; נפטר בכ' בניסן שנת תקס"ד. את ספריו הדפיס בנו הרב אברהם ענתיבי, כרוכים עם ספריו הוא. הראשון שבהם, "אהל יצחק" (ליוורנו תקפ"ה, יחד עם "אהל אברהם" מרכיב את "יושב אהלים"), עניינו דרושים שונים כמו דרוש אדם וחווה, דרוש לערבות ישראל, דרוש לפרשת נדרים ולמעלת משה ולמעלת ארץ ישראל. ספרו השני, "בית אב" (ליוורנו תר"ט, כרוך עם "פני הבית"), הינו קובץ חידושים על הרמב"ם.

הרב משה גלאנטי, בנו של הרב מרדכי גלאנטי ואביו של הרב יונתן גלאנטי, ישב על כס הרבנות בדמשק לאחר פטירת אביו בשנת תקמ"א. היה מחותנו של הרב משה חי פיגוטו מחלב. כפי הנראה, בשלב כל שהוא בחייו נמלט מדמשק לחלב ושם התגורר בבית מחותנו ולאחר מכן שב לעיר הולדתו. עמד בקשרי הלכה עם רבים מחכמי דורו בחלב ובירושלים. נפטר בדמשק בקיצור ימים ושנים, בשנת תקס"ז. על ספרו "ברך משה" (ליוורנו תקס"ט) הסכימו רבני חלב, ר' יצחק בכמוה"ר משה הררי, ר' ישראל בכה"ר יוסף ששון, ר' אליהו בכ"ר יוסף הלוי שמאע, ור' שלמה סתהון. בספר שו"ת בארבעה טורים. נידונים בו ענייני שטרות, מסחר עם נכרים, הסכמת דמשק על הפקעת קידושין, כלומר האיסור לקדש אשה שלא במעמד עשרה אנשים ובתוכם שניים ממעריכי העיר ובית הדין של אותו הזמן, תנאי הכתובות בדמשק, עיזבון יהודי ששירת כשולחני של המושל העות'מאני, ועסקי היישוב היהודי בשכם במאה הי"ח. בסוף הספר מובא "קונטרס זכרון ראשונים", והוא מראה מקום לדברי רבנים אלמונים שמצא המחבר. ספרו "קולו של משה" (ליוורנו תר"כ), הכולל עשרים דרשות שדרש המחבר, נדפס עם ספרו של אביו הרב מרדכי גלאנטי, "דברי מרדכי".

הרב גבריאל אשכנזי חי ופעל במחצית השנייה של המאה הי"ח. חי חי דחק ונאלץ להקדיש זמן רב לענייני פרנסה. לעת זקנתו, בסביבות שנת תק"ע (1810), עלה לארץ ישראל והתיישב בשכם, שם נפטר ונקבר. ספרו "שו"ת ר' גבריאל אשכנזי" חלק א' (ירושלים תשמ"ה) כולל י"ד תשובות בענייני מסחר, עגונה, יבום, ירושה ונוסח הכתובה. בסוף הספר, בסימן ט"ו, מובא העתק תשובה של המחבר שנדפסה בספר "בירך משה" לר' משה גלאנטי. "שו"ת וחידושי ר' גבריאל אשכנזי" חלק ב' (ירושלים תשמ"ו) כולל חידושים ופולפולים על הגמרא, הרמב"ם, הבית יוסף, רבינו תם, פרי חדש ואחרים, בעניינים שונים. כמו כן באות בו שו"ת בעניינים שונים, כמו קניית חמץ לצרכי נכרים בפסח, נדוניה וכעכין. סימן ל"ה הינו דרוש שדרש במלאת חודש ימים לפטירת הרב חיים עטיה; סימן ל"ו הינו נספח מספר "קרבת אשה" (ראה להלן) להבנת דברי המחבר. הרב אליהו שמאע הלוי כיהן כריין בחלב במחצית השנייה של המאה הי"ח ונפטר במגיפה בי"א באייר, בשנת תקע"ד. ספרו "מכשירי מילה" (ליוורנו תקנ"ג) נכתב על פי בקשת המוהל אליעזר שאול גבאי שעבר בחלב וביקש מן המחבר, שאצלו למד הלכות

ר' יצחק עטייה, ספר זרע יצחק, ליוורנו תקנ"ד

מילה, לחבר עבורו את הקונטרס. בראשית הספר מובא "ספור ענייני מילה", בנוטריקון תיבת "מילה", שחיבר המחבר. גוף הספר הוא שלושה עשר פרקים העוסקים בהלכות מילה. על ספרו השני, "קרבן אשיה" (ליוורנו תקפ"א), הסכימו רבני ליוורנו. בספר שו"ת בארבעה טורים וביד החזקה. בין העניינים הנידונים נמצא ענייני הפלגה בשבת, עישון ביו"ט, מסחר בינלאומי והברחות מכס. לאחר השו"ת מובאים חידושים על הרמב"ם בהלכות שונות ולאחריהם חידושים על מסכתות שונות. כמו כן מובאים גם דרושים

למועדים שונים ובנושאים שונים, כמו מעלת מברר מקחו של צדיק, מעלת לידת צדיק, נישואין, מעלת ארץ ישראל ומעלת נשים צדקניות. בסוף מובאות מספר פרפראות שנשמטו. על הרב משה בן יוסף סוויד לא ידוע הרבה. חותנו היה הרב עזרא צאיג. הרב סוויד נפטר בשנת תקע"ד, במגיפת הדבר שהפילה חללים רבים בקהילה. ספרו "מסוא (!) משה" (ירושלים תשכ"ז) עניינו פלפול ודיון בנושאים שונים כמו שבת, פסח, איסור "לא תתגודדו", ז' מצוות בני נח, סוטה, תלמוד תורה, תפילת עמידה ועוד. מובאות גם שו"ת בעניין הלואה ושינוי ערך המטבע. כן מובאים הספדים על חמיו של המחבר, הרב עזרא צייג שנפטר בשנת תקס"ז, והספד על הרב אליהו שמאע הלוי. בסיום מובא עניין ריבוע בתי התפילין וזמן הדלקת נרות חנוכה.

הרב ישעיה עטיה, בנו של הרב חיים עטיה, נולד בחלב בשנת תצ"ב (1732). עסק בתחומים רבים בלימוד ובהלכה, ונפטר בשנת תקנ"ב. ספרו "בגדי ישע" (ליורנו תקפ"ז) הוא שו"ת באורח חיים, אבן העזר וחושן משפט, חידושים בסוגיות והלכות שונות, ביאור לשונות הרמב"ם, ודרושים שדרש בהזדמנויות שונות (כמו פטירת אביו בשנת תקמ"ד, מלאת שנה לפטירת הלל פיגוטו בשנת תקל"ד, בתקמ"ז על פטירת הרב עובדיה מזרחי, בתקמ"ו על פטירת הדיין ר' אליהו לניאדו, דרוש שדרש בדמשק בשנת תקי"ו בעת ששב מארץ ישראל, דרוש בשנת תק"ח על מות סבו, הספד על רבה של בבל ר' צדקה חוצין ודרוש שדרש בברית המילה של בנו של הרב יאודה קצין, בשנת תק"ו). בספר באים גם חידושים על התורה (על סדר הפרשיות), על איכה, קהלת, שמואל א', מלכים א', תהלים, משלי, על מסכתות שונות וחידושים על הטור ועל הבית יוסף.

על הפוריים שבחכמי חלב בשלהי המאה הי"ח נימנה הרב יצחק עטיה, בנו של הרב ישעיה עטיה. נולד בחלב בסביבות שנת תקט"ו. סבל הרבה בחייו מאסונות דוגמת מיתת אשתו, בנותיו ובנו, במגיפות שונות; בנו הצעיר נהרג ברעידת האדמה שהרסה את חלב בשנת תקפ"ב. שנת מותו איננה ידועה, וכפי הנראה נפטר בליורנו, שבה שהה לרגל הדפסת ספריו. על חלקו הראשון של ספרו "זרע יצחק" (ליורנו תקנ"ג) הסכימו אחי המחבר, ר' חיים ור' חלפון עטיה, הרב ישראל בר"ר יוסף ששון מחלב ורבני ליורנו. הספר כולל דרושים לספר בראשית. כרוכים עימו עוד שני קונטרסים: הראשון, "קרא דחיי", עניינו הספד ולימוד לעילוי נשמת הרב יהודה קצין; השני, "פלפלת כל שהוא", עניינו חידושים בנושאים שונים, דוגמת איסור שביעית, קול באשה ערווה ועוד, ומובאים בו גם חידושים על מסכת סוכה. חלקו השני של "זרע יצחק" (ליורנו תקנ"ד) כולל דרושים על פרשיות ספר שמות. ספריו "אות לטובה" ו"רוב דגן" נדפסו ונכרכו יחדיו (ליורנו תקע"ח) וקיבלו את הסכמתם של רבני ליורנו. הראשון עניינו העמקה וחקירה בחמישים ושניים עניינים ודינים שונים ובכלל זה שו"ת – משלוח ספרים להדפסה באירופה, אדם שנעל בבית הכנסת ונצרך לנקביו, התכתבות המחבר בענייני הלכה עם השר רפאל פיגוטו, עניין לחישה וברכה לגוי חולה שיתרפא, מסחר עם אירופה, ועוד ועוד. "רוב דגן" הינו אסופת חידושים על מסכתות שונות בש"ס. הספר "אשת חיל" (ליורנו תקפ"א) הינו פירוש על הפרק "אשת חיל" שבספר משלי ושבחה של מצוות פריה ורביה. על

"זכות אבות" (ליוורנו תקפ"א), שעיקרו פירוש על מסכת אבות, הסכימו חכמי ליוורנו. שני ספרי דרשות נוספים נדפסו ונכרכו יחדיו: "ויקרא יצחק" ו"דורש טוב" (ליוורנו תקפ"ו). הראשון, שעליו הסכים הרב ישראל נחמן מצפת, עניינו דרשות על פרשות ספר ויקרא, במדבר ודברים, שדרש המחבר בחלב מידי שבת. נלווים לספר גם פירוש על שיר השירים, רות, איכה, קהלת ודרוש לשבועות. "דורש טוב" עניינו דרשות על בראשית, שמות וויקרא. לשני הספרים הללו נילוה קונטרס "עקב ענוה" שעיקרו חיבור על מידת הענווה. נלווים אליו שלושה הספדים שספד המחבר על אישים יהודים בסוריה, והם חיים ושלמה פרחי, השרים היהודים בחצרות מושלי דמשק ועכו, שמתו במיתות משונות בעקבות תככי אדוניהם, ועזרא חיים פיגוטו, קונסול אוסטריה בחלב, שנהרג ברעידת האדמה שהרסה את העיר בשנת 1822. הספר "פני המים" (ליוורנו תקצ"א) כולל חידושים על רש"י ור' אליהו מזרחי (הרא"ם), דרושים על התורה, הספדים שונים ודרשות שדרש המחבר באירועים שונים. איתו נדפס ונכרך הספר "תנא ושייר" הסובב כולו סביב שאלה שנשלחה על ידי המחבר לחיד"א בשנת תק"ן בעניינים שבין סוחרים; כמו כן מובאים בו חידושים על עניינים במסכתות שונות בש"ס. למעשה, "תנא ושייר" הוא סיום קונטרס "פלפלת כל שהוא". ספר נוסף הינו "משרת משה" (ליוורנו תקצ"ג), שהוא פירוש ל"יד החזקה. בסוף הספר ליקוטים על הבית יוסף והשולחן ערוך.

הרב חיים עטיה, בנו הבכור של הרב ישעיה עטיה, נולד בסביבות שנת תקי"א. היה חתנו של הרב יהודה קצין, ונפטר בשנת תקנ"ה. ספרו "ארשות החיים" נדפס בסוף ספר "מעין גנים" חלק א' (ירושלים תשי"ח). זהו ספר שו"ת ופולפל, ובאותו בו שאלות בעניין נוסח התפילה, כלל בעניין פסקי מרן ר' יוסף קארו, ענייני שחיטה, אישות, מחלוקת הרב יהודה קצין והרב רפאל שלמה לניאדו בעניין תפילת מוסף וספר תורה שנקרע. כמו כן מובאים חמישה עשר פלפולים במקומות שונים בש"ס.

משפחות הפרנקוס הוציאו מקרבן לא רק סוחרים וקונסולים אלא גם תלמידי חכמים. הראשון שבהם הוא הרב משה חי פיגוטו, בנו של מייסד שושלת פיגוטו בחלב, הלל חיים בן ר' שמואל פיגוטו. בצעירותו דאג אביו לחנכו ולהרחיב את השכלתו הכללית והתורנית באמצעות טובי המורים. בגיל שמונה עשרה החל לעסוק במסחר ועשה בו חיל, ואף הקדיש עיתים לתורה. היה מחותנו של רבה של דמשק, הרב משה גלאנטי. נפטר בכ"ו בטבת שנת תקע"ו. בנו, חיים, הלל ורפאל, שימשו בתפקידים קונסולריים שונים בחלב. ספרו "ויחל משה" (ביינה [וינה] תקע"ד), בשני חלקים, כולל דרושים על פרשיות הספרים בראשית ושמות.

הרב אפרים לניאדו היה בנו של הרב שלמה רפאל לניאדו, רבה של חלב. בשנת תקמ"ז ביקש אביו למנותו כדיין ומורה יחיד עוד בחייו, ולמרות ההתנגדות שקמה לכך כיהן אפרים לניאדו כרבה של חלב במשך כשמונה עשרה שנה. נפטר בכ"ח בשבט תקס"ה. ספרו "דגל מחנה אפרים" (ירושלים תרס"ב) הוא שו"ת בארבעה טורים, בעניינים שונים, כגון: פאה נכרית, חומץ של נכרים, חלב טמא לריפוי מחלת עיניים, חברת ביקור חולים

וחברא קדישא, מסחר פנינים עם ליוורנו, ועוד ועוד. שו"ת משלו הובאו גם בספר "רועי ישראל" (ירושלים תרס"ד) בעניינים כמו גביר שהמלך פטרו ממיסים ועוד.

הרב אברהם סתהון היה תלמידו של הרב יצחק ברכה. עבד למחייטו יום אחד בשבוע ובשאר הימים למד; בתחילה חי בעוני אך במשך הזמן זכה לעושר. נפטר בי"ד בכסלו שנת תקע"ד. ספרו "מלל לאברהם" (ליוורנו תר"ג) הובא לדפוס לאחר מותו על ידי נכדו משה בן יוסף סתהון; עוד בחיי המחבר הסכימו על כתב היד של הספר חכמי צפת. הספר כולל דרשות על ספר בראשית. חלק מדרשות אלו נישאו במועד פטירתם של חכמים כגון הרב יצחק ברכה, ר' חיים עטיה ור' חיים מודעי, ר' אליהו דוויך הכהן, ר' יצחק הררי, ר' דוד לניאדו, ר' חלפון כ"אספי ור' שלמה לניאדו. מובא בו גם דרוש למעלת היסורין, שדרש בעת פטירת הרב יהודה קצין. לאחר מכן מובאים דרושים בנושאים שונים כמו הספד, נישואין, מעלת התורה, מעלת התפילין וכדומה.

על הרב שמואל לניאדו אין ידועים פרטים על חייו, למעט היותו בנו של הרב שלמה לניאדו. חי ופעל במחצית השנייה של המאה הי"ח ובתחילת המאה הי"ט. ספרו "שלחן המלך" (ארם צובה תרפ"ג) הובא לבית הדפוס על ידי עזרא לופז. הספר הוא אוסף וחיבור של דינים המפורטים בשולחן ערוך חלק אורח חיים ובאחרונים. בסוף הספר מביא המו"ל הספד שספד אחד מחכמי ורבני חלב על אביו, הרב ניסים לופז.

המחצית הראשונה של המאה הי"ט

הרב אברהם ענתיבי נימנה על הפוריים שבחכמי ארם צובה במחצית הראשונה של המאה הי"ט. נולד כנראה בשנת תקכ"ה, לאביו הרב יצחק בן שבתי ענתיבי. כיהן כרבה של חלב משנת תקע"ח, במשך כארבעים שנה. היה דודו של הרב יעקב ענתיבי, רבה של קהילת דמשק, שהיה אחד מנאשמי עלילת הדם בשנת 1840. נפטר בכ"ח בטבת שנת תרי"ח. ספרו הראשון הוא "אהל ישרים" (ליוורנו תקפ"ב) ועניינו מוסר ופזמונים. על פי דבריו "עלה על דעתי לזכות את עצמי ואת אחרים עמי לחבר ספר מוסר... לכך אלקטה באו"מרים וממדרשי חז"ל אשר הם פזורים... וקבצתיים אחד אל אחד בשערים המצויינים שכל שער ושער ידבר על ענין אחד". השער האחרון הוא קונטרס נגד שירי עגבים, ומעט פיוטים. ספרו "יושב אהלים" (ליוורנו תקפ"ה) כולל את ספרו "אהל אברהם" ואת ספרו של אביו, "אהל יצחק". על הספר הסכימו רבני ליוורנו, הרב חיים נסים אבואלעפיא וחכמי חלב, ר' עזרא הכהן, ר' אליהו בכמה"ר יהודה קצין, ר' חיים מרדכי לְפֶטוֹן, ר' ישועה ששון, ר' משה הלוי, ר' אברהם בכמה"ר גבריאל אשכנזי, ר' יצחק בכמה"ר ישעיה עטיה. בספר דרושים על התורה על סדר הפרשיות, וכן דרושים ליציאת מצרים ולהלל, דרוש לליל חג הפסח ופלפול על אורח חיים. בסופו מובא קונטרס "פני הבית" ובו פלפול בדברי הרשב"א על הלכות שחיטה, על יורה דעה סימנים א'-כ"ו וסימנים כ"ז-ל"ה. הספר "מר ואהלות" (ליוורנו תר"ג) הוא שו"ת בארבעה טורים בעניינים שונים וזכיר כאן דיון במכירת רימונים ותיקי ספר תורה על מנת לפרוע חובות של הקהילה, מנהג חשבון הנדוניה בחלב, נשים שאיבדו כתובתן ברעידת האדמה שהיתה

בשנת תקפ"ב (1822), פטור הרווקים מעריכה, גאבילה ב"אשור" (מוצול) ומיסי השלטון המצרי בראשות מוחמד עלי, שהשתלט על סוריה בשנות השלושים. "חכמה ומוסר" (ליוורנו תר"י) עניינו "תוכחת מגולה לאיש תועה מדרך השכל נתון ביד יצרו ארי יתמסר... ישוב מחטאתו אשר השליך אחרי גוו התורה והמצוה". יחד עם ספר זה נדפס ונכרך קונטרס "דרך חוקיך" הכולל פסקי דינים בטור אורח חיים: הלכות פסח, יום טוב, סוכה ולולב, וכן בטור אבן העזר. ב"פני הבית" (ליוורנו תר"ט) באים חידושים על הטור, בית יוסף ושולחן ערוך בענייני חושן משפט. בהקדמת ספרו "פני אהל מועד" (ירושלים תשי"ט) הוסיפו המביאים לבית הדפוס הספדים שנשאו על המחבר הרב חיים מרדכי לבטון ומספיד אלמוני נוסף. תוכן הספר עצמו הוא דרשות לארבע השבתות המרכזיות שבהן נישאות הדרשות בפני הציבור: שבת "כלה" – היא שבת מתן תורה הסמוכה לשבועות; "שבת תשובה", "שבת זכור" ו"שבת הגדול". כמו כן באות בספר דרשות לראש השנה.

הרב יעקב ענתיבי נתמנה לרבה של קהילת דמשק בשנת תקס"ט. בשנת ת"ר (1840) נכלא ועונה בעת "עלילת דמשק", ולאחר שחרורו שהה עוד כשנתיים בדמשק ולאחר מכן עלה לירושלים ובה נפטר בז' בתשרי תר"ז. חלק מכתביו כונסו בשם "אביר יעקב" ונדפסו בסוף ספרו של הרב חיים כפוזי "באור החיים" (ירושלים תרפ"ט). בספר מובאים מכתבו של הרב יעקב ענתיבי למשה מונטיפיורי ובו תיאור עלילת הדם, עדותו בשאלת הסכסוך סביב ירושת השר חיים פרחי ועוד שו"ת; כן מובאים דרושים שונים של חכמים ממשפחת ענתיבי.

הרב חיים מרדכי לבטון, בנו של חלפון לבטון, שימש החל משנת תרי"ח כרבה של קהילת חלב, תפקיד שאותו מילא עד לפטירתו בכ' בסיון שנת תרכ"ט. לפרנסתו עסק במסחר בסבון עם סוחרים מחלב, צִיִּנְטָב וְאֶדְלָב. על ספרו "נכח השלחן" (איזמיר תרכ"ח) הסכימו חכמי חלב, ר' שלום כאסכי, ר' אברהם דיין, ר' משה סתהון, ר' שאול עזרא דוויך הכהן ור' רפאל שלמה נחמד. זהו קובץ שו"ת וחידושים על ארבעה טורים. הנושאים הנידונים בספר משמשים מקור לא אכזב לתיאור חיי היהודים בחלב בתקופת שלטונו של מוחמד עלי ותחת השלטון העות'מאני, כגון הבדלי כתובות שבין ספרדים ומוסטרעבים, פטור תלמידי חכמים ממיסים בתקופת השלטון המצרי ולאחריו, ענייני מסחר וכדומה. כמו כן מובאים בספר חידושים מאת בנו שנפטר, הרב חלפון לבטון, חידושים על השולחן ערוך, ובכללם גם חידושים של נכד המחבר, הרב יצחק לבטון, על טור חושן משפט. הספר "בן יאיר" (ירושלים תרפ"ו) קיבל אף הוא את הסכמת חכמי חלב הנוכחים. זהו קובץ דרושים המסודרים על סדר הפרשיות אולם לא לכולן; בין הדרשות יש המשמשות לאירועים שונים דוגמת הספד לצדיק, לברית מילה וכדומה. דרושים י"ט-כ' הם מאת הרב יצחק לבטון נכד המחבר. מובאים גם ליקוטים שונים מדברי המחבר על פרשיות "וישב", "שמות" ועוד, וכן דברי כיבושין שהיה רגיל לומר לפני תקיעת שופר.

הרב שלום כאסכי היה בנו של הרב חלפון ואחיו של הרב עזרא כאסכי; היה מסרפו (אחי אימו) של הרב אברהם שלום חי חֲמֵי. שימש כרבה של עינטב ולאחר מכן

שב לחלב והיה מבכירי רבניה. על תלמידיו נימנה הרב ניסים הררי רפול; חתנו היה הרב הלל דוד סתהון. היה רחב אופקים, תמך בפתיחת בית הספר של חברת "כל ישראל חברים" (אליאנס) בעיר, ואף שלח לשם את בנו. נפטר בה' באלול שנת תרל"ב. ספרו "שלום לעם" (ירושלים תשמ"ב) נחלק לשני חלקים. בחלקו הראשון מובא כתב המלצה לשד"ר, שכתב המחבר, דרושים ועיונים בסוגיות שונות, פירושי משניות וביאורי פסוקים ועניינים שונים; בחלקו השני נדפסו שו"ת בעניינים שונים. לספר מצורף גם קונטרס "זכור דבר לעבדך" שחיבר עזרא לחמי, וכן קונטרס שהוסיף המלבה"ד – "גדולים צדיקים" – ובו סיפורים ומעשיות על חכמי סוריה ומצרים.

הרב אברהם דיין, בן למשפחה מוסתערבית שהתייחסה לבית דוד, שלח ידו בתחומי יצירה רבים. היה בנו של הרב ישעיה דיין, וכיהן כדיין במשך שנים רבות; נפטר בט"ז בחשוון שנת תרל"ז. ספרו הראשון הינו "שיר חדש" (ליוורנו תר"א) ועליו הסכימו חכמי חלב, ר' אברהם יצחק ענתיבי, ר' עזרא ישועה הכהן, ר' אליהו בכמהר"ר ישראל ששון, ר' שלום חלפון כ"אסכי ור' חיים מרדכי לבטון. בספר באים פירושים ורמזים על ספר תהלים ובכלל זה פירוש מילים רבות לערבית. בסוף הספר מובאים שני מזמורים שחיבר המגיה אברהם ברוך פיפירנו לכבוד משה מונטיפיורי ורעייתו יהודית על שנחלצו לסייע ליהודי דמשק ורודוס ולהצילם מעלילות הדם.

הספר "זכרון לנפש" (ליוורנו תר"ב) הינו קונטרס בדברי מוסר על סדר הא"ב. הספר עוסק בענייני אמונה, איסור גזל, מיסי ציבור, שמירת שבת, תפילה, כיבוד אב ואם ועוד. בסוף הספר הוסיף המגיה אברהם ברוך פיפירנו שני דברי מוסר מהרמח"ל; כמו כן מובאת שאלה על המנהג שנהגו בחלב לעשות לימוד וסעודה לעילוי נשמת הנפטר. שני הספרים הבאים, "הולך תמים" ו"פועל צדק", נדפסו ונכרכו יחדיו (ליוורנו תר"י). הראשון עוסק בענייני מוסר שונים על סדר הא"ב (באות ס' מובאות סגולות שונות). כלול בו קונטרס "זכרון דברי אר"ץ", שעניינו פירוט אקראי של אירועים היסטוריים שאירעו בחלב, על פי המסורת של עיר זו, מאז כיבוש העיר על ידי יואב בן צרויה ועד לימי המחבר. מוזכר גם הכפר תנף והמנהגים הקשורים בו וב"מקום" עזרא הסופר המצוי בו. "פועל צדק" הינו שו"ת בעניינים שונים, כגון חיוב אשה לעלות לארץ ישראל, מסחר בספרי תנ"ך, חזקה על כיבודים שונים בקהילה – כנראה של משפחת דיין – הסכמת הרב יצחק [צ"ל יעקב] ענתיבי מדמשק, קניית חמאה מגויים והסכמת הרב משה בן עזרא הכהן. על הספר "ויוסף אברהם" (ליוורנו תרכ"ד) הסכימו רבני חלב, ר' חיים מרדכי לבטון, ר' רפאל שלמה נחמד ור' שלום כ"אסכי. ספר זה גם הוא קובץ שו"ת על ארבעה טורים. מוזכרים בו מנהג קבורת הצדיקים במערה ליד בית הכנסת, קבלת פסקי מרן ר' יוסף קארו בחלב, יהודים רוכלים וברכות על מאכלים שאכלו בחלב. בספר באות הסכמות על תשובות שונות מהרב יצחק בן אברהם ענתיבי, הרב אליהו ששון והרב נסים הררי. "טוב טעם" (ליוורנו תרכ"ד) הוא ספר נוסף מפרי עטו של הרב אברהם דיין, שנחלק לכמה חלקים. בחלקו הראשון באים טעמים והסברים לשאלות העולות מפרשיות התורה על פי סידרן; בחלקו השני טעמים לעניינים כלליים שונים על סדר הא"ב; בחלקו השלישי

טעמים והסברים שונים לשאלות הנובעות מספרי הנ"ך; ובחלקו הרביעי טעמים, הסברים ומוסרים לעניינים שונים בתלמוד, במסכתות שונות. בסוף הספר מובא שיר שחיבר משה בן המחבר.

הרב משה סתהון, היה נכדו של הרב אברהם סתהון ובנו של יוסף סתהון; נולד בחלב בשנת תקנ"ז. שימש שנים רבות כדב"ר של קהילת חלב לצד נושאי משרת ה"חכם באשי", ר' אברהם ענתיבי, ר' חיים מרדכי לבטון ור' שאול דווין. נפטר בכ"ב בתמוז שנת תרל"ח. ספרו "דברי משה" (ליוורנו תר"ד; כרוך עם ספר "מלל לאברהם") הינו אוסף דרושים על ספר בראשית. ספרו השני, "קהלת משה" (ארם צובה תרל"ג), הינו קובץ דרשות על ערכים בסדר הא"ב: אדם וחווה, ארץ ישראל, אותיות, אהבה, אבות, בריאת העולם, ועל זה הדרך עד הערך גאולה. מובאים דברים גם מכתב ידו של הרב אברהם ענתיבי, דרוש שדרש המחבר בעת חנוכת בית הכנסת הגדול בחלב בט"ו שבשט שנת תרי"ד, בקשות שחיבר סבו הרב אברהם סתהון, דרוש על מות ה"ראשון לציון" הרב חיים דוד חזן והרב רפאל ארזי בשנת תרכ"ט ודרוש לתפילין. מובאת גם הסכמה ומודעה על קבלת התחייבות חכמי אר"ץ לעשות אשכבה, עד סוף כל הדורות, מידי שנה בשנה, בראש השנה וביום הכיפורים, לעילוי נשמות האישים ממשפחת אֶלְטָרְאס שנדבו כסף רב לשיפוץ בית הכנסת והרחבתו. הרבנים החתומים על הסכמה זו הם ר' חיים מרדכי לבטון, ר' משה בכמהר"י סתהון, ר' שאול חיים עבאדי, ר' רפאל שלמה נחמד, ר' אברהם דיין, ר' עזרא כאסכי ור' שלום כאסכי.

על הרב משה רוזא אין בנמצא כמעט שום פרט ביוגרפי, למעט שם אביו ראובן. נראה כי פעל בחלב בתחילת המאה הי"ט. ספרו "זכרון טוב" (ליוורנו תר"ה) הובא לבית הדפוס על ידי הרב שמואל מורסיא. הספר כולל עשרים ושישה פרקים העוסקים בדברי מוסר, יראת ה' ודרך ארץ.

אחת הדמויות הרבניות המעוררות עניין במחצית המאה הי"ט, בשל תפישת עולמה, התנהגותה ויצירתה הספרותית, היא דמותו של הרב רפאל קצין. הוא היה בנו של הרב אליהו קצין ששימש כדיין בקהילת חלב, ודאג למלא את כל מחסורו של בנו רפאל, על מנת שהלה, שנחשב מילדותו לעילוי, יוכל להקדיש את מלוא זמנו ללימוד תורה. לאחר פטירת אביו יצא רפאל קצין לבגדד, שם נתמנה, לאחר מחלוקת קשה בקהילה, ל"חכם באשי", תוך שהוא מפעיל קשרים בחצר השולטן באסתנבול. בסופו של דבר הודח, סבב בפרס, הודו וארצות אירופה, ועם תום נדודיו שב לחלב עיר מולדתו. משלא הצליח לקבל בעיר זו משרה שתהלוך את מעמדו, ניסה לייסד בה בשנת תרכ"ב קהילה רפורמית על פי דגם הקהילות היהודיות הרפורמיות שבאירופה. הטפתו אכן עשתה פרי ורבים מבני הקהילה נטו אחר הרפורמות שהציע בהלכה, וקיבלו את מרותו, תוך תביעה מהשלטונות להכיר בקהילתם הרפורמית החדשה כקהילה עצמאית. תומכיו הצהירו בפומבי כי אין הם מכירים יותר בסמכותו של החכם באשי הרב חיים מרדכי לבטון, אלא בסמכותו של הרב רפאל קצין בלבד. הנהגת הקהילה המסורתית פנתה לשלטונות כדי שיפעלו נגד ההתארגנות החדשה, ואכן בעקבות הוראת המושל העות'מאני חויב הרב

רפאל קצין להפסיק את הטפתו ונדחק לשולי הקהילה. נפטר בר"ח אדר שנת תרל"א. יצירתו הספרותית נכתבה לפני שובו בפעם השנייה לחלב. ספרו הראשון הוא "אגרת מגיד מיצרים" (קושטאנדינה תקצ"ז). זהו "קול קורא" לקהילות היהודיות שבאירופה לחוש לעזרת הקהילות היהודיות הנידחות שבפרס, שנרדפו על ידי המוסלמים ואולצו לא אחת להתאסלם. "דרך החיים" (קושטאנדינה תר"ח) הינו ספר הבנוי בצורת ויכוח דתי בין שלושה: יעקב העברי, מתי הנוצרי ועבד אלנבי המוסלמי. שלושתם שוטחים דבריהם בפני רועה פשוט המייצג את הדת הטבעית; כמו כן מתוארת שיחה בין יעקב למשה רבינו. ספרו "לקוטי אמרים" (אזמיר תרט"ו), שעליו הסכים הרב חיים פאלאג'י מאזמיר, אף הוא בנוי בצורת ויכוח על דת האמת מול הנצרות. הספר כתוב בעברית ומולו תרגום לספרדית-יהודית. הוויכוח הינו בין יעקב היהודי, מתי הנוצרי וביניהם שופט. שמו המקורי של הספר הבא, "תוקפו של רפאל" (ירושלים תשל"ט), היה למעשה "לחם המערכת". זהו ביאור על הספר "תקפו כהן" של הרב שבתי בן מאיר הכהן, הידוע בכינויו "בעל הש"ך" (נדפס בפרנקפורט דאודר, תל"ז). השם החדש ניתן לספר על ידי המביא לבית הדפוס.

יצחק רפאל אלטאראס עלה לירושלים מחלב בשנת תר"ה, עירי ללא בנים ובנות. פעל בירושלים רבות ליסוד מקהלת חברת "שומרים לבוקר" ולהנחלת הפיוט והמוסיקה החלבית בבית הכנסת הספרדי שבעיר. ספרו "יצחק ירנן" (ירושלים תרט"ו) הינו אסופה של בקשות ופזמונים מאת ישראל נג'ארה, יצחק אלטאראס, ישראל ששון, משה אלטאראס ויעקב שאול אלישר. לצד כל שיר מובא סולמו המוסיקלי (מקאם).

הרב ישראל ששון היה בנו של הרב יוסף ששון וחברו של הרב אליהו שמאע הלוי. שני בניו, ישועה ואליהו, נימנו אף הם על שיכבת תלמידי החכמים שבעיר. נפטר בכ"ה בטבת (תקע"א?). ספריו, "כנסת ישראל" חלק ראשון ו"בית ישראל" (ליוורנו תרט"ז), הובאו לדפוס על ידי נכדו אברהם ששון ונכרכו יחדיו. הראשון הינו שו"ת על ארבעה טורים בעניינים שונים; "בית ישראל" הינו ספר חידושים על טור אורח חיים. מסיבות שונות נדפס רק הסימן העוסק בענייני השכמת הבוקר ואילו שאר הספר נותר בכתב יד.

המחצית השנייה של המאה הי"ט

הרב ישועה ששון היה בנו של הרב ישראל ששון. סבל רבות בחייו מפגעים שונים – בתחילה היה חשוך בנים ולאחר מכן, בנו הנולד לו מאשתו השנייה נפטר בגיל שמונה חדשים. נשא אשה שלישיית שממנה נולדו לו עוד ילדים, אך הוא עצמו נפטר בקיצור ימים ושנים; תאריך פטירתו אינו ידוע. ספרו "ישועת ישראל", חלק ראשון (ליוורנו תרט"ז), נדפס ונכרך עם ספרי אביו, "כנסת ישראל" ו"בית ישראל", בהשתדלות בנו הרב אברהם ששון, שיסד מאוחר יותר את הדפוס העברי בחלב. על ספר זה הסכימו רבני ירושלים ורבני ליוורנו. בספר באים עשרים דרושים על עניינים שונים בתורה, על פי סדר הפרשיות.

הרב אברהם שלום חי תקמי היה יליד חלב וחניך מובהק של רבניה. בשלב מסוים בחייו יצא מעירו ושוטט בארצות רבות בצפון אפריקה, בהודו ובאירופה. בספריו הרבים הנציח רבים ממנהגי עיר מולדתו. שנת מותו אינה ידועה. ספרו הראשון הינו "בית דין" (ליוורנו תרי"ג), והסכימו עליו הרב אברהם גטיניו משאלוניקי, הרב אברהם חגי'גי מתוניס והרב מאיר צבי לוריא אשכנזי מגיברלטר. עיקר הספר הוא ביאור התפילות לראש השנה על דרך הקבלה; מובאים בו גם דיני החג. הספר "האח נפשנו" (איזמיר תר"ל) קיבל את הסכמותיהם של ר' חיים פאלאג'י מאזמיר והראשון לציון הרב אברהם אשכנזי. הספר עוסק בסגולות למחלות ולנגעים שונים על סדר הא"ב.

על ספרו "דבק מאח" (ליוורנו תרל"ד) הסכימו, מלבד שני הרבנים הנזכרים, גם רבני ליוורנו, חכמי הישיבה בעיר זו והרב אליהו חזן, רבה של טריפולי. בספר מובאות אמונות ודעות, דרשות ורפואות, תפילות ונחמות; כן יש בו קונטרסים בנושאים של מגיה ועל גבול המגיה: אבנים וסגולותיהן, אותיות ושימושן, גורלות ומזלות, שבעת האקלימים, חכמת היד, חכמת הכוכבים, קמיעות, מראות השתן, פתרון חלומות, פרכוס ורפרוף האיברים ועוד. הספר מסודר על פי הא"ב. הספר "בית הבחירה" (ליוורנו תרל"ה) מוקדש להלכות פסח, הגדה של פסח ותפילות החג. יחד עימו כרוך הספר "בית ה" שעניינו הלכות חג השבועות, מגילת רות ואזהרות ודינים לעשרת הדיברות. "זכר עשה" (איזמיר תרל"ז) כולל מעשיות, סגולות וגורלות, לעניינים שונים המסודרים על סדר הא"ב; הספר כתוב בספרדית-יהודית. באותו ז' מובאים פרטים מעניינים על אתרים שונים בחלב וסביבתה, דוגמת אורפה, תדף ובית הכנסת "אל צפרא". על הספר "בית אל" (ליוורנו תרל"ח) הסכימו הרב אברהם גאטיניו משאלוניקי, רבני אזמיר ובראשם הרב חיים פאלאג'י, רבני ליוורנו, הרב שמעון דייטש מפרעסבורג [!], הרב אברהם חגי'גי מתוניס, הרב מאיר צבי אשכנזי מגיברלטר והרב אליהו חזן מטריפולי. הספר דן בדיני חודש אלול, סליחות, תחנונים ווידויים.

ספרו הבא הינו "אביעה חידות" (ליוורנו תרל"ט) ועניינו מאמרי רו"ל וסגולה ל"בני חיי ומזוני ולכל חולי רפואה תעלה". הנושאים מסודרים לפי "מערכות" על סדר הא"ב. בין הנושאים הנידונים: תורת הפרצוף והאיברים, זיווגים, מזלות וכוכבים. המחבר גם משווה ומהלל את דרך הלימוד הספרדי מול הלימוד האשכנזי. על הספר "בית הכפורת" (ליוורנו תרל"ט) הסכימו הרבנים אברהם גאטיניו משאלוניקי, אברהם חגי'גי מתוניס והרב מאיר צבי אשכנזי מגיברלטר; עיקר עניינו הם דיני יום הכיפורים והתפילות הנאמרות ביום זה. גם על הספר "בית שמחה" (ירושלים תשכ"א) הסכימו רבני ליוורנו והרבנים ר' מאיר צבי אשכנזי מגיברלטר ור' אברהם חגי'גי מתוניס; הספר עוסק בדיני סוכה וארבעת המינים ובהלכות חג הסוכות. ספר נוסף של מחבר פורה זה הינו "לדרוש אלוהים" (ליוורנו תרל"ט) ועליו הסכימו רבני ליוורנו. הספר עוסק במהות השינה והחלום (כגון חלומות ופשרם, שאלת חלום וההתגלות בחלום).

ספרו "נפלאים מעשיך" (ליוורנו תרמ"א) נכתב בעת היות המחבר במרוקו ועליו הסכימו הרב אבנר צרפתי מפאס, הרב רפאל אבן צור מפאס, רבני מרכש ובראשם הרב

מרדכי צרפתי, הרב יוסף ברדוגו מרבאט, הרב רפאל משה אלבו מצפרו ורבני ליורנו. בספר מובא פירוט של סגולות ותכונות הקשורות בשמות ובגופים שונים מן החי, הצומח והכוכבים, ותרופות שונות לחלאים שונים על סדר הא"ב. את ספרו הבא, "מלט נפשו" (כלכותה תרמ"ד), כתב המחבר בעת היותו במרוקו, אך הדפיסו בהודו. על הספר הסכים הרב שלמה סבאג ממכנס. הספר כולל שלושים ושניים סימנים העוסקים בסגולות שונות ובהנהגות הקשורות למצוות שבכל יום, דוגמת טלית ותפילין ותפילות שונות, ומובאים בו לחשים שונים, ביאור שמות החדשים ומועדי השנה. הספר "זמן בית דין" (ליורנו תרנ"ט) קיבל הסכמות מהרבנים ר' אליהו סלימאן מאני מחברון, ר' אברהם גאטיניו משאלוניקי, ר' אבנר ישראל צרפתי מפאס, ר' רפאל אבן צור מפאס, רבני מרקש ובראשם הרב מרדכי צרפתי ומרבני ליורנו. עניינו דינים וסליחות לימים הנוראים.

הרב ישועה עבאדי חי ופעל באותה תקופה. לא ידועים לנו פרטים רבים על חייו, אולם מהקדמתו לספרו "קול רנה וישועה" (ליורנו תרי"ג) עולה כי מצעירותו עסק בתורה אולם נאלץ, בשל חסרון כיס, להקדיש זמן רב לענייני פרנסה מכיוון שלא רצה להישען על נדבות אחרים. בדבריו הוא רומז על הסתככותו שהיו לו במגעיו עם נוכרים, שמהן נחלץ בעזרת משה דה פיגוטו, קונסול אוסטריה בחלב. מועד פטירתו אינו ידוע. הספר כולל דרשות על הספרים בראשית ושמות, על סדר הפרשיות. בסופו מובא קונטרס "שערי ישועה", שעיקרו שאלה בעניין בעיות שהתעוררו בקהילה היהודית שבחלב בגלל קניית החמאה אצל מוסלמים. כמו כן מובאים מספר ליקוטים על מסכת עבודה זרה, וכן מעט מדברי סב המחבר, הרב ישעיה דבח.

הרב אברהם ששון היה בנו של הרב ישועה ששון הנזכר לעיל. תחילה עסק הרבה בסיוע להדפסת ספרי רבני ארם צובה בליורנו, ומשראה כי יש מקום ליסודו של בית דפוס בחלב, שלח את בנו אליהו לבית הדפוס של הרב אליהו בן-אמוג בליורנו, כדי ללמוד ולהשתלם במלאכת הדפוס. בשנת תרכ"ה (1865), עם חזרתו של בנו מליורנו, פתח הרב אברהם ששון בית דפוס משלו בחלב. בית הדפוס אמנם נקרא על שם בנו, אליהו ששון, שהפעילו עם אחיו הצעיר משה חי, אך הרוח החיה מאחורי פעילות הדפוס היה אברהם ששון, שאף כתב הקדמות לארבעת הספרים הראשונים שנדפסו בבית הדפוס. משפחת ששון קיבלה מחכמי חלב הסכמת איסור השגת גבול, וכך היה זה הדפוס העברי היחיד בחלב, עד לסגירתו בשנת תרל"ג (1873). הרב אברהם ששון נפטר בכ"ה בכסלו שנת תר"ל. מלבד עיסוקו בהדפסת ספרים שימש אברהם ששון כעורך הספר הפופולרי "מקרא קודש" (ליורנו תרכ"ד), שעניינו בקשות הנאמרות בחלב באשמורת הבוקר בלילי שבתות, הלכות שבת, תפילת ערבית של שבת וענייני חכמה ומוסר הקשורים לשבת. ספר זה נדפס במהדורות רבות בשנים שלאחר מכן.

הרב נסים הררי היה בנו של הרב ישעיה הררי, מן הידועים שבמקובלי חלב (חברו לעסק הקבלה היה הרב המקובל ר' אליהו משען). נפטר בט"ו בשבט שנת תר"ל. ספרו "תקון חצות" (ארם צובה תרמ"ז) כולל דינים השייכים לתיקון חצות, הקדמה בעניין תיקון חצות והתיקון עצמו. בראש הספר "עלי נהר" (ירושלים תרס"ג) מובאת הקדמת

חכמי חלב המקובלים יושבי ירושלים. הספר עצמו הינו ביאור דברי הרב שלום שרעבי בספרו "נהר שלום" ובסידורו. בספר מובאות גם הגהותיו של הרב שאול דוויך הכהן. הרב יצחק שְׁרִים נימנה על הפוריים והמעמיקים שבחכמי חלב. אין פרטים רבים על תולדות חייו, ומן המעט הידוע לנו עולה כי רוב ימיו עברו בעוני ובמחלה. כפי הנראה, בסוף ימיו זכה לעושר ותרם כספים רבים למוסדות ציבור בקהילה. נפטר בט"ז בתשרי שנת תרל"ג. ספרו "באר יצחק" (ליורנו תרכ"ד) הינו ביאור לפירוש ר' אברהם אבן עזרא על התורה. על ספרו השני, "הדר עזר" (איזמיר תרכ"ה), הסכימו חכמי ורבני חלב, ר' חיים מרדכי לבטון, ר' משה בכמהר"י סתהון, ר' יצחק ענתבי, ר' רפאל שלמה נחמד, ר' אברהם לניאדו, ר' שאול עזרא דוויך הכהן ור' שלום כיאסכי. הספר הינו ביאור לפירוש ר' אברהם אבן עזרא על הנ"ך. "לקוטים מפרדס" חלק ראשון (ארם צובה תר"ל), כולל ליקוטי אמרים, פשט, רמז ודרש, מפי סופרים וספרים בנושאים שונים, מסודרים בערכים בסדר א"ב. הספר מחולק לחמישה חלקים ובסוף כל חלק מובאים פירושים על דרך הפרד"ס, לכל פרשה והפטרה שבספר בראשית. על "לקוטים מפרדס" חלק שני (ארם צובה תרל"ג) הסכים הרב מרדכי עבאדי, והוא ליקוטי אמרים כנ"ל, וגם הוא מחולק לחמישה חלקים ובסוף כל חלק מובאים פירושים על דרך הפרד"ס לכל פרשה והפטרה שבספרים שמות וויקרא. בספר "מוסר חכמים" (ארם צובה תרל"ג) מובאים דברי מוסר של חז"ל על ספרי בראשית, שמות וויקרא, על פי סדר הפרשיות. שנים רבות לאחר מותו הדפיס בנו, יוסף שרים, ספר נוסף של אביו, "פי הבאר" (ירושלים תרס"ח), שעניינו ביאור לדברי הרא"ם על התורה.

הרב שאול דוויך הכהן היה מתלמידיו המובהקים של הרב אברהם ענתבי, והיה אחיו של הרב אברהם עזרא דוויך הכהן, שהיה חכם באשי בחלב. הוא עצמו כיהן כרבה של חלב לאחר פטירתו של הרב חיים מרדכי לבטון, בשנת תרכ"ט. מן המקורות עולה כי לא היה דמות סוחפת וכפי הנראה בחירתו לתפקיד, שנעשתה בסמוך למשבר כלכלי עמוק שעבר על הקהילה, בעוד זו נתונה תחת השפעות הרפורמות העות'מאניות שהחלו מערערות במקצת את מסגרת החיים המסורתית, נבעה כתוצאה מתחילתם של מאבקים פנימיים בקהילה. נפטר בדי' בשבט שנת תרל"ד. ספרו "אמת מאר"ץ" (ירושלים תר"ע) הובא לדפוס על ידי נכדו, הרב חיים שאול דוויך. זהו קובץ שו"ת וחיידושים על ארבעה טורים. בין העניינים הנידונים בו באות שאלות על הערכת המיסים בקהילת עינטב, סכסוך בין קהילת אנטיוכיה לרב הראשי, היזק, ירושה, שותפות, מנהגי מתנות השידוכין שבחלב ותנאי הכתובות בה.

אישיות יוצאת דופן בין רבני חלב היה הרב מנשה סתהון, בנו של הרב מְטְלוּב סתהון. רוב ימיו ישב בחלב. היה בעל ידיעות מקיפות, הן בספרות התורנית והן בהשכלה הכללית, דוגמת אסטרונומיה, פילוסופיה, מתמטיקה, הנדסה וקדוק. למחייתו עסק בהצלחה במסחר. בשנת תרכ"ח סייר בקהילות ארץ ישראל לשם קבלת הסכמות רבנים על ספרו שנכתב נגד מעשה ה"אינדולקו" (ראה להלן) שעשו נשים יהודיות במזרח. בעת ששהה בצפת נתבקש על ידי תושביה להשאר ולכהן כרבם, והוא כיהן בתפקיד בשנים תר"ל-

תרל"ד. בשנת תרל"ד נקרא על ידי קהילת חלב לכהן כרבה, תפקיד שמילא עד לשנת תרל"ו. באותה העת נתבקש למשרת הרבנות באלכסנדריה, אך בדרכו לשם נפטר בעיר אלכסנדריה, בכ"ו באלול שנת תרל"ו.

ספרו "כנסיה לשם שמים" (ירושלים תרל"ד), עניינו יציאה נגד ה"אינדולקן" – "המתקה" לשדים – שהיו עושות נשים בחלב ובמזרח. כלומר, לשם ריפוי חולים, ריפוי עקרות או העברת הגזירה ממי שבניו מתים, היו הנשים מפנות את הבית ומניחות דברי מתיקה על מנת לפייס את השדים. הטקס מפורט באריכות בספר וכן גודל האיסור שבעשייתו. על הספר הסכימו עשרות רבנים בארץ ישראל ומחוצה לה, דבר המעיד הן על חומרת הבעיה במזרח והן על חשיבותו של המחבר. בספר מובאת גם הסכמת חכמי חלב בעניין הנידון, משנת תרי"ב (ספרייהם של רבים מהם נזכרים בסקירה זו), והם: ר' אברהם ענתיבי, ר' ישועה עבאדי, ר' חיים מרדכי לבטון, ר' יעקב כ"אסכי, ר' שלום כ"אסכי, ר' בכור יהודה קצין, ר' רפאל שלמה נחמד, ר' יצחק שרים, ר' משה סתהון, ר' שמואל דוו"ך הכהן, ר' עזרא כ"אסכי, ר' ישראל ששון, ר' שאול חיים עבאדי, ר' אברהם לניאדו, ר' אברהם דיין, ר' אברהם ששון, ר' משה הכהן, ר' דוד קצין, ר' עזרא עטיה, ר' אליהו משען, ר' מנשה מטלוב סתהון, ר' משה סוויד, ר' נסים ישעיה הררי, ר' שאול דוו"ך, ר' יצחק הררי, ר' יצחק ענתיבי, ר' מרדכי יעקב עבאדי, ר' עזרא עבאדי, ר' אהרן נחמד, ר' רפאל משה ששון, ר' אהרן שוויכה, ר' שאול קצין, ר' שלמה צ'פצ'יה [קרי: ספדיה], ר' אליעזר לבטון ור' יוסף לבטון. מובאות גם הסכמות חכמי ירושלים, חברון, צפת, טבריה, יפו, חיפה, דמשק, בירות, והסכמת ר' חיים פאלאגי מאומיר.

קונטרס "כללי דקדוק הקריאה" נדפס ונכרך עם הספר "פה אליהו" ח"א, לרב אליהו חמוי (ארם צובה תרע"ד). עניינו כללים בדקדוק כדי להביא לקריאה בנוסח נכון את המקרא, על פי הטעמים, התנועות והמנגינות. את הספר "פרחי שושנים" (ארם צובה תרע"ה) הביא לדפוס נכד המחבר, הרב הלל דוד סתהון. על הספר הסכימו חכמי חלב ורבניה, ר' יעקב דוו"ך, ר' עזרא חמוי, ר' משה מזרחי ור' אליהו חמוי. הספר עוסק ב"מוסר בדברי שיר ומליצה", מעשיות עם מוסר השכל, משלים, דברי חז"ל, ודברי פילוסופים דוגמת אריסטו ואפלטון. המעשיות ודברי חז"ל והפילוסופים משולבים בבתי שיר.

הרב דוד קצין היה בנו של הרב בכור יהודה קצין. שימש כדיין וכדרשן; נפטר בשנת תרל"ז. ספרו "ויאסוף דוד" (ירושלים תרנ"ט) הובא לבית הדפוס בהשתדלות שאול קצין בן אחיו אברהם, ועל הספר הסכים "הראשון לציון" ר' יעקב שאול אלישר. בספר באות דרשות על פרשות התורה, על פי סידרן ודרושים לפרשת "זכור", לפורים, לצדקה, על התורה, לעניין עשיית המצוות ולתשובה. בסוף הספר מובאים ליקוטים שונים, כגון פירוש לנבואת יונה על דרך הרמז, פירוש על תשעה מאמרים לרבה בר בר חנה, עניין הספירה ובית הכנסת, עניין שבועות ומגילת רות, ועניין הנביא חגי. כמו כן מובאות בספר מעשיות שונות עם מוסר השכל. בין הדברים משולב גם הספר "ליקוטי אברהם", שחיבר אחי המחבר אברהם קצין, ועניינו ליקוטים, חידושים ודברי מוסר בעניינים שונים.

הרב שלמה סופרי נימנה עם החשובים שברבני דמשק במחצית השנייה של המאה ה־18. היה חתנו של הרב יעקב ענתיבי, שניהן כרבה של הקהילה במשך כשלושים שנה ונימנה עם המעונים בעת "עלילת דמשק" בשנת 1840. כיהן כאב בית דין לצידו של הרב יצחק אבואלעפיא, ונפטר ב־כ"ב בסיון שנת תר"מ. ספרו "עטרת שלמה" (ירושלים תרס"ב) הובא לדפוס על ידי בנו יעקב הנוכח להלן. עניינו ביאורים ופירושים לפסח, פורים ולעשרת ימי תשובה, על דרך הפשט, הדרש והסוד, כפי שדרשם המחבר; הדברים לוקטו מכתבים שונים שהותיר אחריו. מובאת גם הלצה (דרוש) ל"שבת זכור" מכתב יד הרב יעקב ענתיבי.

הרב יוסף סתהון, נינו של הרב אברהם סתהון בעל "מלל לאברהם", נולד בשנת תקע"ג. על חייו אין פרטים רבים, מלבד שהיו חיי דחק; גם שנת פטירתו לא נודעה. על ספרו "וילקט יוסף וברכות שמים" (ארס צובה תרע"ה) הסכים ראש רבני חלב, הרב חזקיה שבתי. עיקרו הן הלכות בעניין איסור בישולי נוכרים, הלכות הנוגעות לחיי היום יום בחלב. בתחילה מובאים עשרה כללים בעניין זה, ואחר כך שבעה־עשר מיני מזונות שונים והדין הנוגע להם. כל הדינים והכללים מובאים גם בקיצור. חלק אחר בספר הוא קיצור של דינים הנוגעים לברכות על מאכלים שונים – דינים אלו נכתבו בהרחבה בספרו "ברכת שמים", שנותר בכתב יד. בסוף הספר מובאת תשובה של הרב דוד משה סתהון, נכד המחבר, בעניין יהודים מחלב שהיגרו לאמריקה, ששם המנהג, בניגוד למנהג חלב, להקל בבדיקת הריאה בשחיטה, והשאלה היא האם עליהם לנהוג לפי מנהג חלב או לא. על התשובה הסכים הרב חזקיה שבתי. "וימצא יוסף" (ירושלים תשל"ד) נדפס עם הספר "יעלה הד"ס". זהו ניסיון למצוא את כל המצוות מדאורייתא ומדרבנן רמזות בפרשת "האזינו", שכל תיבה ממנה אמורה לרמוז על מצווה אחת, כדברי הרמב"ן. ייסוד בית הדפוס של משפחת ששון בחלב הביא לגל הדפסה של ספרי מוסר עממיים רבים. מחברי הספרים אמנם לא היו מחכמי חלב אך המביאים לבית הדפוס, שהיו בדרך כלל משיכבת תלמידי החכמים שבעיר, נהגו להוסיף מבואות והערות מפרי עטם. כך למשל עשה ר' משה מרדכי דיין בהביאו לדפוס את איגרת המוסר "אגרת הטיול", שחיבר ר' חיים בר בצלאל (ארס צובה תרל"ב). אין בידינו פרטים על תולדות חייו של המביא לבית הדפוס, אולם בסוף הספר מובאות מסורות על סדר הא"ב, שליקט מפי ספרים ומפי סופרים. בנו, יצחק משה מרדכי דיין, הביא אף הוא ספרים שונים לבית הדפוס, ביניהם סליחות (ירושלים תרמ"ה), הכולל סליחות כמנהג הספרדים עם תוספת של פיוטים רבים ומנהגים המיוחדים לארס צובה. הוא הדפיס גם את "שיר השירים" (ירושלים תרמ"ה) עם שרח (שרח=ביאור, תרגום מילולי) לשפה הערבית־היהודית המדוברת בחלב. ספר מוסר נוסף, "שבחי האר"י" (ארס צובה תרל"ב), הובא לדפוס על ידי ר' שאול דיין. גם על אישיות זו אין בידינו פרטים מזהים, אולם תרומתו לספר, העוסק במעשיות הקשורות בדמותו של האר"י, הינה הקדמתו במעלת סיפור שבחי הצדיקים וכן הערות ורמזים שונים שהוסיף במקומות שונים בספר, ובכך ייחודה של הוצאה זו. בסוף הספר מובא עניין תיקון עון חילול ה' ועון קרי.

הרב שמעון עבאדי היה יליד חלב, עלה לארץ בשנת ת"ר והתיישב בטבריה. שימש כשד"ר בארצות תורכיה; נפטר בה' שנת באב תרנ"ב. ספרו הוא "שע"ה טובה" (ירושלים תרס"ט). הספר מתחלק לשני חלקים: "נחל איתן" – מענייניו השונים של חודש ניסן ומה שאירע בכל יום ויום שבו; "נחל הבשור" – פירוש על דרך פרד"ס להגדה של פסח. הרב אליהו משען היה בנו של הרב אברהם משען. התפרנס כמלמד בתלמוד תורה. עסק בעיקר בקבלה והיה חברו ללימוד של הרב נסים הררי רפול. נפטר בכ' באדר שנת תרמ"ב. על ספרו "שפת אמת" (ירושלים תרס"ד) הסכימו חכמי חלב שבירושלים, הרב שאול קצין והרב עזרא הררי רפול. הספר הוא פירוש על ספר "עץ החיים" (מאת ר' חיים ויטאל) ועניינים נפרדים על הכוונות. הספר מחולק לשערים שונים, דוגמת שער שבירת הכלים, שער המוחין ועוד. בסוף הספר מובאות הגהות הרב נסים הררי על ספר "עץ החיים", ולאחריהן פרק בשם "התעוררות להלהיב לב אחינו בני ישראל על סיבת הגלות". הספר "דרכי אמת" כרוך עם "שפת אמת" שנדפס מחדש (ירושלים תשמ"ט). בספר מובאים חידושים, ביאורים ודרושים על התנ"ך ומאמרי חז"ל, על דרך הפרד"ס; כמו כן מובאים דרושים להספר. הספר "יד אליהו" (ירושלים תשמ"ט) הוא קובץ שו"ת להלכות חול המועד, הערות וביאורים על הרמב"ם בהלכות חנוכה, על שולחן ערוך בהלכות נידה, חידושים על מסכתות פסחים, מגילה, בבא קמא ושולחן ערוך חושן משפט ומסכת שבועות. בסוף הספר באות מליצות ופתיחות למכתבים, שהכין המחבר. "צדק ושלום" (ירושלים תשמ"ט) אף הוא קובץ שו"ת בענייני כוונות האר"י והרש"ש. בין החכמים שהמחבר היה עימם במשא ומתן של הלכה, נימנים הרב אברהם גלאנטי מדמשק והרב ידידיה רפאל אבואלעפיה מירושלים.

על הנחשבים והפוריים ביותר מבין חכמי ארם צובה נימנה הרב מרדכי עבאדי, שהיה בנו של הרב יעקב עבאדי, וכפי הנראה היה חברו ללימוד של הרב משה סוויד. בשלב מסוים עבר לכהן כרבה של קהילת קיליז הסמוכה, אך רוב ימיו שימש כדיין בחלב והעמיד תלמידים הרבה. היה ממניחי היסוד לעיסוק בחכמת הקבלה בחלב. נפטר בכ"ז בסיון שנת תרמ"ג. מעט מספריו נדפסו בחייו, ורובם נדפסו על ידי צאצאיו במשך שנים רבות לאחר מותו. ספרו הראשון, "דברי מרדכי" (ארם צובה תרל"ג), נכתב, על פי עדות המחבר, כדי להרחיק את הציבור היהודי בחלב מלשיר שירי עגבים של נוכרים, לאחר שבעת כהונתו כרב בקיליז תיקן תקנה האוסרת שירים שכאלו. כדי להרחיק את הציבור היהודי משירי נוכרים, חיבר הרב מרדכי עבאדי פזמונים המושתתים על דברים שבקדושה ומיוסדים על סולמות הזמר המזרחי (מקאמאת). בסוף הספר מובא קונטרס קטן בשם "מעלת השירים", ובו נכתב שבח המשתתפים בשירת הבקשות.

באותה שנה השתדל הרב עבאדי והדפיס, ביחד עם הרבנים ר' אליהו חמוי ור' אליהו דהב, את ספר הבקשות "מקרא קודש" (ארם צובה תרל"ג). בראש הספר מובא קונטרס, מפרי עטו של המחבר, בשם "שער השיר". באחת מהקדמותיו לספריו, מספר הרב מרדכי עבאדי כי מסר ליהודי אשכנזי שעבר בחלב כתבי יד שלו להדפסה, ולא נודע לו מה נעשה בהם. אדם זה היה אלטר נח הכהן, שאכן הדפיס את הספר "חן מרדכי" (פרועמישלא

תרל"ט), שעוסק במידות האדם על פי חכמת הנסתר; לספר זה נילוה פירוש "דרכי חן" שחיבר אלטר נח הכהן.

על הספר "מעין מים" חלק ראשון (ירושלים תרמ"ב) הסכים הרב יעקב שאול אלישר מירושלים. הספר, שנכתב בארמית, הינו "קובץ קכ"א דרושים על התורה בפרד"ס, בכל פרשה ופרשה מעניינה מבראשית עד פקודי וכל דרוש בנוי על יסוד נציצת סוף התורה בהתחלתה... בלשון ארמי דמשתעו ביה בעלי הזוהר והתיקונים". בראש חלקו השני של הספר (ירושלים תרמ"ו) מובאת הקדמתם של בני המחבר, אברהם ושאול עבאדי, הנקראת "מבוא העין". על הספר הסכים הרב יעקב שאול אלישר, והוא כולל מאה ואחד דרושים על התורה על דרך הפרד"ס, "מ"ויקרא" עד "וזאת הברכה"; גם לשון ספר זה הינה ארמית. ספרו "ויכוח נעים" (ירושלים תרפ"ז) הוצא לאור על ידי נכד המחבר. עניינו ויכוח עם המינים אשר אינם מאמינים בדברי חז"ל. המחבר מביא מדרשים ואגדות חז"ל שלכאורה נראים תמוהים או חורגים מן הטבע, ומיישבם; הוא עומד בעיקר על אגדות ממסכתות ברכות, פסחים ויומא. בסוף הספר מובא שיר להרב המחבר. יחד עם ספר זה נכרך גם הספר "מליץ נעים", העוסק במידות, מוסרים, הנהגות ועצות טובות, והכל במליצה. הדברים מסודרים ב-264 ערכים.

הספר "מעין גנים" חלק א' (ירושלים תשי"ח) הובא לדפוס על ידי נכדי המחבר, הרב מטלוב עבאדי, ועזרא יעקב וגבריאל עיני הלוי. הספר נפתח בדרוש לפרשת "שלח לך" ובהבהרת עניין היראה. אחר כך מובאות שו"ת בענייני אורח חיים ויורה דעה. לאחר מכן מובאים שבעים עניינים, מהם הלכות פסוקות, חידושי ספיקות, ביאורים ופרפראות. מובא גם עניין המיתוק לשדים – תגובתו לספרו של הרב מנשה סתהון "כנסיה לשם שמים". "מעין גנים" חלק ב' (ירושלים תשכ"א) הובא אף הוא לדפוס על ידי נכדי המחבר הנזכרים. זהו קובץ שו"ת בענייני טור חושן משפט, וזכיר ממנו יהודים בתעשיית סבון בקילזו ופסק ק"ק "בית נשיא" (בחלב) משנת תרכ"ו; נוספו בו גם חידושים על השולחן ערוך. בסוף הספר מובא קונטרס קצר של הלכות פסוקות על סדר א"ב כפי שהעתיקם שאול בן המחבר, בשנת תר"ן. (קונטרס זה נדפס שנית בשם "מעין גנים", ונכרך עם הספר "שערי עזרא" – ירושלים תשכ"ב). הספר "נעים זמירות" (ירושלים תשכ"ב) הוא פירוש על ספר תהלים על דרך הפרד"ס; בראשיתו מובא חיבור על מהות האדם. הספר "מי מעין" נדפס בתוך אוסף מכתבי חכמי חלב בשם "מחלב הארץ" (ירושלים תשכ"ו). הספר כולל פירוש על מסכת אבות עד פרק ד' משנה ה'.

הרב עזרא עלי הכהן טוויל שימש כאב בית דין בחלב. נפטר בכ"ז באדר ב' שנת תר"ן. ספרו "ע"ט סופר" (ירושלים תרפ"ח) הובא לדפוס על ידי בנו חיים עלי הכהן. הספר כולל שו"ת על יורה דעה, אבן העזר וחושן משפט. בין העניינים הנידונים בו נמצא דיונים בעניין בית הכנסת בחלב ובית הקברות הסמוך אליו לעניין כניסת כהנים לבית הכנסת, נערה שהמירה דתה בחלב וחזרה בה, ויצוא טבק לאלכסנדריה; מובאים גם חידושים על השולחן ערוך בטורים הנזכרים, דרושים שונים וליקוטים שונים על הש"ס. הרב עזרא עלי הכהן עסק גם בחכמת הנסתר, והוא נימנה, עם הרבנים שלמה

צ'פצייה ושלמה מורסייא, על שלושת המקובלים אשר כתביהם נאספו ופורסמו בספר "אמת מאר"ץ" (ירושלים תשמ"ח). הספר כולל חידושים וביאורים לכתבי האר"י ולהקדמות הרש"ש ולסידוריו.

הרב חיים אשכנזי היה בנו של דוד ונכדו של גבריאל אשכנזי. עם חזרתו של הרב שלום כ"אסכי לעת זקנתו לחלב, מונה במקומו כרבה של קהילת עינטב. מאוחר יותר חזר לחלב ושימש בה כדיין; נפטר בט"ו בתשרי שנת תרנ"א. ספרו "גנזי חיים" (ניו יורק תש"ב) כולל שו"ת על אבן העזר, חושן משפט ויורה דעה. כמו כן מובאים בו דרושים שונים.

הרב אליהו יעקב הכהן טראב מסלתון כיהן כדיין בדמשק. נפטר בכ"א בניסן שנת תרנ"ז. ספרו "קול אליהו" (קהיר תרצ"ח) הובא לדפוס על ידי נכדו, הרב יהודה חיים הכהן טראב מסלתון. ענייניו חידושים בעניינים שונים על סדר א"ב. כמו כן מובאים בו דרושים לתשובה ולהספד.

הרב אהרן דיין היה סוחר גדול שלרגל עסקיו היגר מחלב לאורפה, שבה הוסיף לעסוק במסחר וכיהן בה כחכם באשי. נוסעים שנתארחו בביתו מתארים בהשתאות את מיטב הפריטים המודרניים שהיו בביתו, והדגישו את הפער שבינו לבין שאר תושבי אזור נידח זה. הוא עמד בקשרים הדוקים עם חכמי חלב, ובעיקר עם קרובו הרב ישעיה דיין. נפטר בי"ד בתשרי שנת תרנ"ד. ספרו "בית אהרן" (ארס צובה תרמ"ז) הינו שו"ת על ארבעה טורים בעניינים שנתעוררו באורפה, דוגמת עירוב, יהודים סותרים בחמאה, מסחר בינלאומי, יבום על ידי מומר, מסחר בצמר, בעורות עיזים, בחיטים, בצבעים, ותקנות שתיקן המחבר בקהילת אורפה.

הרב משה דיין, בנו של הרב אברהם דיין, פעל אף הוא במחצית השנייה של המאה הי"ט. אין ידועים פרטים רבים על חייו, אלא שבסוף ימיו ירד לעניות ופנה לחברת כ"ח בצרפת שתסייע בידו להתקיים. נפטר בב' בסיון שנת תרס"א. על ספרו "ישיר משה" (ליוורנו תרל"ט) הסכימו רבני חלב: ר' משה בכמהר"י סתהון, ר' משה הכהן, ר' שאול חיים עבאדי, ר' משה בכמהר"י סוויד, ר' דוד קצין, ר' אליהו משען, ר' מיכאל אשכנזי, ר' רפאל משה ששון, ר' שלום מזרחי, ר' אהרן שו"יפה ור' מרדכי עבאדי. בראשית הספר מובאת הקדמת ייחוס משפחת בית דוד, היא משפחת דיין, מאז דוד המלך ועד לימי המחבר; כמו כן מוזכרים המנהגים שנהגו בקהילה ביחס למשפחה זו בכל הדורות. הספר הוא פירוש על שיר השירים, והוא מחולק לשלושה חלקים: פירוש למילים הקשות ותרגומן לערבית; "ישיר משה" והוא פירוש על דרך הדרש והרמז; "פרקי שיר" – גימטריות ורמזים בשיר השירים.

הרב שלמה צ'פצייה כיהן כאב בית הדין בחלב וכראש הוועד הרוחני. לאחר הדחתו של החכם באשי הרב אברהם דוו"ך הכהן, בשנת תרנ"ה, מונה כממלא מקום החכם באשי, תפקיד שמילא עד לפטירתו בכ"ט באב שנת תרס"ד. היה בעל אופקים רחבים ופתיחות רבה למודרניזציה ולקידמה. עם פתיחת בית הספר של חברת כ"ח בחלב, בשנת תרכ"ט, נימנה הרב שלמה צ'פצייה על סגל המורים, ואף הכניס את בנו ללמוד

בבית ספר זה. בספר "אמת מארץ" (ירושלים תשמ"ח), שנוצר לעיל, כונסה יצירתו הקבלית יחד עם כתבי שני חכמים נוספים, הרב עזרא עלי הכהן טוויל והרב שמואל מורסיא.

עם החשובים שברבני חלב במחצית השנייה של המאה הי"ט, נימנה הרב ישעיה דיין. נולד בשנת תקצ"ג לאביו הרב מרדכי דיין; נתייתם בילדותו וגדל אצל אחיו ידידיה. למד בחברותא עם הרב יעקב שאול דווין. בשנת תרמ"ח יסד בחלב בית דפוס. הרב ישעיה דיין, שכיהן כדיין בבית הדין בחלב שנים רבות, נפטר במגיפה ב"ט באלול שנת תרס"ג. על ספרו הראשון, "זה כתב ידי" (ארם צובה תרל"ב), הסכימו חכמי ארם צובה ורבניה, ר' שלום כאסכי, ר' שאול עזרא דווין הכהן, ר' אברהם דיין, ר' יצחק שרים, ר' משה בכמהר"י סוויד, ר' משה הכהן, ר' משה בכמהר"י סתהון, ר' מנשה מטלוב סתהון רבה של צפת, ר' מרדכי עבאדי ור' אהרן שויכה, וידידו הקרוב הרב יעקב שאול דווין הכהן. ספר זה הינו קובץ שו"ת בענייני אבן העזר וחושן משפט. בין הנושאים הנידונים בספר באים תנאי השידוכים בחלב, סחר ושותפות בין סוחרים יהודים מחלב, מנציסטר, מרסיי, אלכסנדריה ובריות, הברחת מטבעות ויצוא פסולת משי מחלב לבריות ולמרסיי.

לאחר חלק השו"ת מובאים חידושי הלכה על אורח חיים, אבן העזר וחושן משפט. ספרו השני, "אמרי נועם" (ארם צובה תרנ"ח), אף הוא שו"ת בארבעה טורים. בסוף חלק אבן העזר מובא "סדר הגט" ו"שמות הגיטין", שכתב המחבר עם הרב שלמה צ'פצ'יה והרב בכור מזרחי. כמו כן מובאים ציונים על הטור ועל הבית יוסף, חושן משפט סימן א. מובאים גם חידושי הלכה על מסכתות בבא קמא, בבא מציעא, סנהדרין, שבועות, עבודה זרה, גיטין, כתובות ושבט. בסוף הספר מובא קונטרס "יד" עשתה זאת" ומובאים בו חידושים על מסכת ביצה ובעניין פועל בטל, שחידשו שני המחברים ששם נרמז בשם הקונטרס – ישעיה דיין ויעקב דווין – בלימודם בשנת תרי"ב. הספר "חזון ישעיה" (ירושלים תשנ"ח) כולל חידושים, דרושים ורמזים על התנ"ך, מסודרים על סדר הפרשיות וספרי הנביאים והכתובים. בראשית הספר הביא המביא לבית הדפוס את שבחי המחבר מכתב יד נכד המחבר, הרב יוסף עבאדי שְׁעִי. בסוף הספר נדפס ייחוס בית דיין.

הרב יעקב שאול דווין הכהן היה בנו של הרב שאול דווין, תלמידו של הרב מרדכי עבאדי וחברו ללימוד של הרב ישעיה דיין. בתחילה שימש כמלמד תינוקות ואחר כך מונה כרבה של קיליו. בשנת תרל"ז עלה להשתטח על קברי הצדיקים בארץ ישראל, ושם למד עם הרב אהרן עזריאל בעל "כפי אהרן". כמו כן השיג את הסכמת הראשון לציון, ר' אברהם אשכנזי, לספרו "דרך אמונה". בשל צרות רבות שעברו עליו (פטירת שלוש נשותיו בזו אחר זו, פטירת כמה מילדיו ונכדיו וכנראה גם דוחק כלכלי) לא הצליח להדפיס את הספר אלא כעבור כשלושים שנה. לאחר מותו של הרב שלמה צ'פצ'יה, בשנת תרס"ד, מונה כממלא מקום החכם באשי בחלב, וכיהן במשרה זו עד להדחתו ממנה בשנת תרס"ח. נפטר בבי' בסיון שנת תרע"ט. מלבד קונטרס "יד" עשתה זאת", שנוצר לעיל בין ספרי הרב ישעיה דיין, כתב הרב יעקב שאול דווין עוד שני ספרים שנדפסו.

על "דרך אמונה" (אדם צובה תרע"ד) הסכימו, מלבד הראשון לציון הרב אברהם אשכנזי, גם החכם באשי של חלב, הרב חזקיה שבתי, וחברי בד"ץ חלב, ר' אליהו חמוי, ר' משה עזרא מזרחי ור' עזרא יצחק חמוי. פתיחתו של הספר עוסקת בבירור השאלה מדוע באה הנשמה לעולם, ולאחר מכן באים דברי מוסר על סדר א"ב. בדבריו נוגע הרב יעקב שאול דווין בעניינים הנוגעים לחיי היום יום בתקופתו, כגון היחס לתלמידי החכמים, שהלך והידרדר, אונאה וגזילה, חזקת מערופיה, חינוך מסורתי מול חינוך מודרני, הנהגת הקהל, שירי עגבים, מיסי קהילה, פנייה לערכאות של גויים ואיסור הימורים. הוא מרחיב בענייני ריבית ואף מביא נוסח שטר עיסקא והכשר להלוואה שכזו. בדברו על חשיבות שמירת השבת ומעלתה, מביא המחבר את הסכמת חכמי אר"ץ ורבניה, משנת תרס"ו, נגד מחללי השבת בעירם, עם חתימותיהם. על הסכמה זו הסכימו גם רבני טבריה, חברון, חכמי אר"ץ ורבניה שבירושלים, בית הדין בירושלים והראשון לציון הרב יעקב מאיר. "שארית יעקב" (אדם צובה תרפ"ה) הובא לדפוס על ידי בן המחבר, ר' אברהם דווין. זהו קובץ דרשות שונות שדרש המחבר בבית הכנסת בחלב ב"שבת תשובה". בדבריו הוא יוצא נגד תופעות חדשות בזמנו, כגון כת "הבונים החופשיים", יציאה לבתי קפה ותיאטראות. בסופו מובא חלק "משכנות יעקב" ובו דרוש הספד שדרש אברהם דווין הכהן על הרב מרדכי עבאדי, דרושי הספד לרב יעקב שאול דווין הכהן שנשאו בנו אברהם והרב משה דווין הכהן וכן דרוש לבר מצוה.

הרב יצחק אבואלעפיא (ר"י אב"א) היה גדול רבני דמשק במחצית השנייה של המאה הי"ט ונימנה על חשובי הרבנים הספרדים שבארצות המזרח. היה נכדו של הרב חיים ניסים אבואלעפיא (חנ"א) שכיהן כראשון לציון וחכם באשי בארץ ישראל במחצית המאה הי"ט, ובנו של הרב משה אבואלעפיא, שאולץ להמיר דתו בעת "עלילת דמשק" בשנת 1840. ר"י אב"א נולד בסמוך לשנת תק"ץ, ובהיותו כבן עשר אירעה העלילה הנזכרת. אירוע טראומטי זה – התאסלמותו של אביו והאווירה שנוצרה סביבו – הם שהביאו, כפי הנראה, להוצאתו של הנער מבית אביו והעברתו לבית סבו, הרב חנ"א, בטבריה, שבה רכש את חינוכו והשכלתו. בשנת תר"ז עקר הרב חנ"א את דירתו לירושלים ואף לשם הלך אחריו נכדו. בשנת תר"ח, במלאות לו שמונה־עשרה שנה, יצא ר"י אב"א כשד"ר כוללות טבריה לתוניס ולטריפולי, ומאוחר יותר כשד"ר כוללות צפת לצפון אפריקה. כפי הנראה, עם שובו משליחותו בשלהי שנת תרכ"א, החליט ר"י אב"א כי הגיע זמנו לשוב אל בית הוריו בעיר הולדתו דמשק. גדולתו בתורה והיותו נצר למשפחת רבנים מפורסמת, ובייחוד עובדת היותו נכדו של הראשון לציון, העניקו לו מיד עם שובו לדמשק מעמד נכבד בשורה הראשונה של תלמידי החכמים שבעיר. אולם בשל סכסוך עם קרוב משפחתו, הרב שלום משה חי גאגין מירושלים, שהסית נגדו את אחד משועי קהילת דמשק, שמעיה אנג'ל, נמנע מינויו של ר"י אב"א לחכם באשי דמשק עד לשנת תרמ"ג. בשנת תרנ"ה, לאחר כשתיים־עשרה שנה ברבנות, הודח ר"י אב"א ממשרתו ובמקומו מונה הרב שלמה אליעזר אלפאנדארי מקונסטנטינופול. יחסיהם של שני הרבנים ידעו עליות ומורדות, הבאים לידי ביטוי בכתביהם. בשנת תרס"ט הודח הרב אלפאנדארי

ור"י אב"א שב לכהן כחכם באשי דמשק, לתקופה קצרה בת חודשים אחדים. זקן ושבוע ימים עלה ר"י אב"א לטבריה שם נפטר ונקבר בט"ו באדר ב' שנת תר"ע.

על ספרו "פני יצחק" חלק א' (ארם צובה תרל"א) הסכימו הראשון לציון הרב חיים דוד חזן, חכמי טבריה, הרב אֶלְיָאוֹ סלימאן מני מחברון ורבני דמשק ר' אהרן יעקב בנימין ור' יעקב פּרָץ. זהו שו"ת על ארבעה טורים בעניינים שאירעו בטבריה ובדמשק – נידונים בו היתר ליהודים בדמשק לנסוע בעגלות שרתומים אליהם סוסים ופרדים, עסקי הלוואות של יהודים למנזרים בירושלים ונושאים אחרים. בין הנושאים הנידונים בספר "פני יצחק" חלק ב' (ליוורנו תרמ"ו) נימנים שותפות של עגלונים יהודים ונוצרים בדמשק, ריבית, עגינות ויחסי שכנות. על "פני יצחק" חלק ג' (איזמיר תרמ"ז) הסכים הרב אברהם פאלאג'י מאזמיר, ונידונים בו (בצד נושאים אחרים) הלכות דיינים ושכירות רב ומורה צדק בעקבות ארועים שארעו בקהילת צידון, וכן תיאור התרוששות של בני דמשק בעקבות פשיטת הרגל של האימפריה העות'מאנית. עם ספר זה נכרך גם ספר "פני יצחק" חלק ד' (איזמיר תרמ"ז), שבאים בו עניינים שונים ופלפולים וכללים בהלכה המסודרים על סדר א"ב. על "פני יצחק" חלק ה' (איזמיר תרנ"ח) הסכים שוב הרב אברהם פאלאג'י. בספר שו"ת זה נידונים, בין השאר, שאלת היתר נסיעה בחשמלית (טראם) בקהיר בשבת, עשיית גבינה, מקוואות במצרים, טאבו ודיון על הדחת רב מכסא רבנותו בפרס ומינוי רב אחר במקומו. כל העניין מתואר אמנם כאילו אירע בפרס אולם למעשה מסתתר כאן תיאור הדחתו של המחבר והחלפתו ברב אלפאנדארי. "פני יצחק" חלק ו' (ירושלים תרס"ג) הינו שו"ת העוסק בין השאר בהפקעת קידושין, המרת דת כאמצעי לחץ על בית הדין, מחלוקת עם הרב אלפאנדארי בשאלת חבישת פאה נוכרית על ראשי נשות היהודים בדמשק ושאלת בן יורש את אביו במשרת הרבנות. מובאים גם חידושים ועיונים שונים בלשונות הרמב"ם וכן דרושים ל"שבת זכור", "שבת הגדול" ו"שבת תשובה". ספרו "לב נשבר" (איזמיר תרל"ט) הינו תשובה ישירה וכתב הגנה נגד מסע ההכפשה שניהל הרב שלום משה חי גאגין נגדו בספרו "ישמח לב", שקומם נגד הרב גאגין חלק מרבני דמשק, ירושלים ושאלוניקי. הרב גאגין האשים את ר"י אב"א כי זייף את אחת מתשובותיו בהלכה וכי עלב בו ובאביו, הראשון לציון אברהם חיים גאגין. בספרו זה, הכולל מספר שו"ת שבהן נחלקו ר"י אב"א ושמ"ח גאגין, משיב ר"י אב"א על כל טענות יריבו ומוכיחו בפני רבני ירושלים.

הרב יעקב סופְרִי היה בנו של הרב שלמה סוכרי הנזכר לעיל, שכיהן כראש אב בית דין בדמשק. בבגרותו עזב את עיר הולדתו ויצא לנדודים בהודו, מצרים וארצות אירופה. באחרית ימיו עלה לירושלים ובה נפטר, בו' בשבט שנת תרס"ח. בראש ספרו "ויקרא יעקב" (ליוורנו תר"מ) מובאת הסכמת אביו. בספר באים חידושים, פרשנות ודרושים, על דרך הפשט והסוד, על התורה ועל המגילות; מובא גם פירוש סדר "קדש ורחץ" וההגדה, על דרך הפרד"ס. הספר "יורו משפטיך ליעקב" (כלכותא תרמ"ב) עניינו דברי מוסר בעניין שמירת השבת, תפילה וצדקה, צניעות, גלות שכניה וגאולה, על דרך הפשט והסוד; כמו כן מובאות בו תפילות שונות. ספרו "ויחי יעקב" (ליוורנו תרס"א) עניינו

ביאורים לספר תהלים על דרך הפרד"ס, ומובאות בו גם תפילות שונות ושירים שכתב המחבר.

הרב מאיר ששון היה סופר סת"ם ומקובל, ובשל כך זכה לכינוי שהוצמד לשמו: "סופר"; עסק בעיקר בתרגום כתבי קודש מעברית לערבית היהודית המדוברת בין יהודי חלב. נפטר בט' בטבת שנת תרע"ב. "אזהרות שרח" (ירושלים תרמ"ו) הוא תרגום לערבית של ה"אזהרות" לחג השבועות שכתב ר' שלמה אבן גבירול – התרגום הינו גם פירוש – ובהקדמתו מפרט המתרגם את הסיבות שהביאוהו לתרגם את ה"אזהרות" ואת שיטתו בתרגום. "אזהרות שרח ליום ב" (א"רם צובה? תרמ"ה?) גם הוא תרגום "אזהרות" ר' שלמה אבן גבירול, וגם כאן עוסקת הקדמת המחבר בסיבות לתרגום ובשיטתו. על "משלי שרח" (ירושלים תרמ"ד), תרגום לערבית של ספר משלי, הסכימו חכמי חלב ורבניה, ר' משה בכמהר"י סוויד, ר' עזרא עֲלֵי הכהן ור' רפאל משה ששון. "תהלים שרח" (ירושלים תרמ"ה), קיבל גם הוא את הסכמתם של חכמי חלב הנזכרים. זהו ספר תהלים עם תרגום לערבית יהודית, והתרגום הוא גם ביאור המתבסס על רש"י, התרגום, רד"ק וה"מצודות". על "קהלת ושרח בלשון ערבי" (ירושלים תרמ"ה), שהוא ספר קהלת עם תרגום לערבית יהודית, הסכימו חכמי חלב הנזכרים. "איוב וקהלת שרח" (א"רם צובה? תרמ"ט) הוא תרגום בלבד לערבית יהודית של ספר איוב.

הרב נתנאל משה חבובא נולד בדמשק בשנת תקצ"ט. בגיל שנה נתייתם מאביו וגדל אצל סבו מצד אמו, הרב יצחק הכהן מסלתון טראב, שאיפשר לו לעסוק בתורה ללא טרדות פרנסה. למד כשנה (תרל"א) בחברון עם הרב אליהו מני; כמו כן היה תלמידם של חכם באשי דמשק הרב יעקב פרץ והרבנים אהרן יעקב, שלמה סוכרי ומאיר משעאן[!]. בשנת תר"מ מונה כאב בית דין בדמשק, תפקיד שמילא עד לשנת תרס"ד, שבה עלה לירושלים ובה נפטר, בט' בשבט באותה השנה. ספרו "קרבן נתנאל" (חיפה תשכ"ח) עניינו חידושים על התורה על דרך הפרד"ס, על סדר הפרשיות.

הרב חיים חביב דוד סתהון, בן ליוצאי חלב, נולד בטבריה בשנת תקצ"ז, כיהן בה כאב בית הדין ואף יצא למספר שליחויות שד"רות. באחרית ימיו עקר לחיפה ויסד בה ישיבה ליד מערת אליהו הנביא. נפטר בי"ב בטבת שנת תרס"ז. ספרו "שמש ומגן" (ירושלים תרנ"א), על פי דברי המחבר, "דולה ומשקה מתורת רבינו שמשון מאוסטרופוליא זיע"א, אשר נגלה אליו בחלום חזיון לילה עלי באר דברי רבינו הקדוש האר"י החי זיע"א בקונטרס יציאת מצרים הנקרא פלאות רבות בסתרי עשר מכות... ר"ל תוספת באור על באור רבינו שמשון זיע"א". בסוף הספר מובאות פרפראות קטנות לזכר ירושלים, דוד המלך, הכותל המערבי, בית המקדש וקבר רחל ויודי הגדול ליום הכיפורים על סדר א"ב.

על ספרו "תקפו של נס" חלק ראשון (ירושלים תרנ"ד) הסכימו רבני טבריה, ועניינו ביאורים וחידושים על מאמרי ר' מאיר באמצעות סמיכת המאמר על מקרא מפורש בתנ"ך אשר רמוז בו שמו של ר' מאיר בראשי תיבות או בסופי תיבות. על חלקו השני של ספר זה (ירושלים תרנ"ט) הסכימו הרבנים יצחק אבואלעפיא מדמשק, יצחק לייב סופר והרב אברהם פאלאגי מאיזמיר. בספר "כרסייא דאליהו" (ירושלים תרס"ו) מובאות

דרשות על אליהו הנביא ולכבודו. הספר עוסק בכל דבר שיש לו קשר לאליהו הנביא, החל מ"כסא של אליהו" בברית המילה, עובר לאליהו כמכפר על ישראל ומעוררן לתשובה, וכלה בבואו בכל מוצאי שבת. ספרו האחרון, "טל תורה", נדפס עם ספרו של בנו, "קרבן אליצור" (טבריה תרצ"ו). זהו פירוש על פרשיות השבוע על פי סידרן; כמו כן מובא בו דרוש ל"שבת הגדול" ופרפראות על ר' מאיר בעל הנס ופיוטים לכבודו.

הרב יוסף ענתיבי היה בנו של דוד יצחק ענתיבי ונכדו של הרב יעקב ענתיבי ממעוני "עלילת דמשק". נולד ולמד בדמשק, היגר למצרים ולעת זיקנה עלה לירושלים ובה נפטר בכ"ו בחשוון שנת תרע"ט. ספרו "ויצבור יוסף" (ירושלים תרע"ט) כולל דרושים וחיידושים על פרשיות ספר בראשית על פי סידרן, שדרש, אסף וליקט בימי חייו; כמו כן מובאים בו דרושים שונים.

על ר' רפאל יצחק טבוש ענתיבי לא ידוע הרבה, מלבד שעלה מחלב לירושלים בראשית שנות התשעים של המאה הי"ט ושהיה אז עיוור. עסק רבות בהנחלת מורשתה הפיוטית והמוסיקלית של חלב בקרב הספרדים בירושלים. נפטר בג' בכסלו שנת תרע"ט. ספרו "שירה חדשה" (ארם צובה? תרמ"ח) נפוץ מאוד וכולל שירים ופזמונים המסודרים על פי המקאמאת, שחיבר לכבוד אישים שונים בקהילה. על יסוד ספר זה חובר הקובץ "שיר ושבתה הלל וזמרה" (ירושלים תשכ"ד) לכבודם של הפייטנים משה אשקר, רפאל יצחק טבוש ענתיבי ואחרים, ובו "בקשות" לשבת ולמוצאי שבת, ופתיחות ושירים על פי המקאמאת. בשנת תשכ"ט הדפיס גבריאל אברהם שרים מפתחות לספר על סדר א"ב. הרב יצחק לבטון היה בנו של חלפון ונכדו של הרב חיים מרדכי לבטון. בשנת תרנ"ט עלה לירושלים עם חתנו, הרב שלום הדאיה, ונתמנה לדיין בבית הדין של הספרדים. בחלב חי בעושר וברווח, אך משעלה לירושלים חי חיי דחק. עסק גם בקבלה. נפטר בר"ח כסלו שנת תרע"ב. ספרו "עושה חי"ל" (ירושלים תרפ"ו), כרוך עם הספר "בן יאיר" שחיבר אביו. זהו ספר שו"ת על אבן העזר וחושן משפט; לאחר השו"ת מובאת מזכרת הגיטין של בית דינו של הרב לבטון.

הרב אליהו חמוי נולד בסביבות שנת ת"ר לאביו עזרא, שנפטר בילדותו. משנפטרה גם אמו, אמצוהו קרוביו שאיפשרו לו לעסוק בתורה, שאותה למד אצל הרב מרדכי עבאדי. לאחר שנישא בגיל עשרים, חי חיי דחק ומלבד זאת מתו ילדיו בקטנותם. בצר לו עבר לשמש כרב וכמלמד תינוקות בקהילת קיליו, ושם נולדו לו בן ובת. בהיותו בן חמישים וארבע הזמינה אותו קהילת חלב לשמש בה כאב בית הדין, תפקיד שאותו מילא עד למותו בראש השנה של שנת תרע"ו. על ספרו "פה אליהו" חלק א' (ארם צובה תרע"ד) הסכימו חכם באשי חלב הרב חזקיה שבתי וחברי בד"צ חלב – הרבנים ר' יעקב שאול דוויך הכהן, ר' משה מזרחי, ר' עזרא חמוי, ר' ראובן אנקונה, ר' שלמה לניאדו, ר' יאודה דוויך הכהן, ר' רחמים בן דיין, ר' עזרא יוסף עבאדי, ר' אברהם נחמד, ר' שאול נסים כיאסכי ור' יהודה עטיה. הספר כולל חידושי תורה על הפרשיות כסידרן, עם רמזים, נוטריקון וגימטריאות. בסוף הספר מובאים מספר מנהגים ונוסחים הקשורים לבית הקברות, ומובא דרוש שדרש המחבר ב"שבת כלה" בחלב בשנת תרע"א. לאחריו מובאת שאלה

בענייני שבת ששאל את הרב יצחק אבואלעפיא מדמשק בשנת תרמ"ב, ותשובה שפירסם בקובץ "המאסף". השו"ת השלישית היא בעניין גט שנכתב בבית הדין שבחלב ונפסל על ידי רבני מצרים; שו"ת זו נכתבה על ידי הרב נתן מארקוס. "פה אליהו" חלק ב' (ארם צובה תרע"ה) כולל דרושים על חלק מפרשיות התורה על דרך הפשט, הרמו והסוד, ועל נביאים וכתובים, ודרושים וחיידושים על מאמרי חז"ל בפרקי אבות ובמקומות שונים בש"ס; לאחריהם מובאים דרושים לז' באדר, ענייני פסח, מוסר לתקיעת שופר ולראש השנה. בחלקו האחרון של הספר באים חיידושי דינים והערות על השולחן ערוך, חלק אורח חיים, וכללי פסיקה.

הרב עזרא הכהן טראב היה בנו של הרב אליהו טראב, ונימנה על החשובים שבתלמידי החכמים שבדמשק בשלהי המאה הי"ט. בדמשק כיהן כראש אב בית דין, ונפטר בה בכ"ח בשבט שנת תר"פ. על ספרו "שערי עזרה" (ירושלים תרס"ו) הסכימו הראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר, הרב יצחק אבואלעפיא והרבנים ר' משה הכהן טראב, ר' נתנאל חבובא, ר' משה פרץ ור' בכור יעקב אליאו הכהן טראב מדמשק. בספר שו"ת על ארבעה טורים ובאים בו דרך עשיית מצה שמורה בדמשק ובצידון, קניית בשר כשר אצל קצב נוכרי, מנהגי דמשק במוהר ונדוניה, מזכרת גיטין, הקדש לתלמידי חכמים בדמשק, שאלת הטלת גאבילה בדמשק ועוד עניינים.

"ספר עזרא" (ירושלים תרס"ג) כולל דרושים לארבע שבתות השנה שדרש המחבר בדמשק; כמו כן מובאים בו שמונה שו"ת בעניינים שונים. בספר "ויאמר עזרא" (ירושלים תרע"ד) מובאים דרשות ורמזים על רוב פרשיות התורה, על פי סידרון, ועל חלקים מן הספרים שמואל, אסתר, רות, שיר השירים, איכה, קהלת, משלי ותהלים; בסוף הספר מובאים דרושים ל"שבת תשובה", "שבת זכור" ו"שבת הגדול". את ההקדמה לספר "מילי דעזרא" (ירושלים תרפ"ד) כתב בנו, הרב יהודה חיים הכהן טראב מסלתון, שאף שילב בו שו"ת משלו. בין העניינים הנידונים בספר נזכיר את שאלת הכנת המצות לפסח בדמשק, ותשובה ליוצאי דמשק שבבואנוס איירס שנתגלעה ביניהם מחלוקת בגלל רצונם של חלק מבני הקהילה להנהיג שינויים בתפילה מהנוסח שהיה מקובל בדמשק. חלק יורה דעה נקרא "עזר לעזרא". שאלות נוספות הנידונות בספר עוסקות בקהילת בירות, ענייני עריכה בדמשק, קידושין שעורכים יוצאי חלב בניו יורק (שמלבד בטבעת החתן מקדש את הכלה גם במטבע אמריקאי), ענייני טאבו ושאלת הטלת גאבילה בדמשק. כמו כן מובאים בספר חיידושים על עניינים שונים על סדר א"ב.

הרב שלמה אליעזר אלפאנדארי נולד באסטנבול. בעת ההתארגנות בקהילת דמשק להדחתו של הרב יצחק אבואלעפיא מכהונתו כחכם באשי, פנו המדיחים לרב משה הלוי, שכיהן כחכם באשי של האימפריה העות'מאנית, וביקשו כי ישלח להם חכם באשי מעיר הבירה. הבחירה נפלה על הרב אלפאנדארי וזה אכן הגיע לדמשק בראשית שנת תרנ"ה. מיד עם הגעתו היו יחסיו של הרב אלפאנדארי עם הרב אבואלעפיא יחסים של מתח ויריבות. אמנם בשלב מסוים התפייסו השניים אך מחלוקות ביניהם הוסיפו לשרור במשך כל שנות כהונתו של הרב אלפאנדארי בדמשק. קהילת דמשק תלתה ברב אלפאנדארי

תקוות גדולות, אולם אלו נתבדו במהרה. אי־הכרותו את הקהילה, קנאותו הדתית וחוסר סובלנותו למנהגים שהיו נהוגים מימים ימימה בדמשק, אי־ידיעתו את השפה הערבית או התורכית ואי יכולתו להנהיג את הקהילה בכיוון של מודרניזציה והשכלה – כל אלו הביאו, תוך חודשים אחדים, לאכזבה מרה בקהילה. שלוש־עשרה שנות כהונתו בקהילה היו רצופות סכסוכים ומאבקים עם שאר הממונים על מוסדות הקהילה ובתקופת כהונתו הדרדרה הקהילה מבחינת ארגון וסדרים חברתיים לשפל המדרגה והוא לא הותיר בה שום רושם חיובי; עם זאת אין ספק כי היה תלמיד חכם בעל שיעור קומה. בשנת תרס"ט עבר לכהן כרבה של קהילת צפת וכעבור זמן מה עקר לירושלים. בשל גדולתו בתורה, אולם בעיקר בשל קנאותו וקיצוניותו הדתית, נתחבב ונתקבל הרב אלפאנדארי דווקא על החרדים האשכנזים אשר קשרו לו כתרים רבים, ובשל גילו המופלג כינוהו "הסבא קדישא". נפטר בכ"ב באייר שנת תר"ץ.

ספרו "שו"ת מהרש"א" חלק א' (ירושלים תרצ"ב) כולל שו"ת בענייני אורח חיים ויורה דעה. בספר נידונים ענייני הלכה שונים מתקופת היות המחבר עדיין בקושטא ולאחר מכן בדמשק. ב"שו"ת הסבא קדישא" חלק א' (ירושלים תשל"ג) מובאות מספר שאלות ותשובות מאלו שכבר הופיעו במהדורת תרצ"ב, אך נוספו עוד אחרות מכתב יד המחבר, בענייני אבן העזר וחושן משפט. בין שאר העניינים נידון עניין מכירת הקרקעות בעת פולמוס השמיטה של שנת תר"ע, בעיית הטלטול בשבת לאחר כיבוש הארץ על ידי הבריטים, איסור בחירת הנשים ואיסור ההשתתפות בבחירת הוועד הלאומי בארץ ישראל. "שו"ת הסבא קדישא" חלק ב' (ירושלים תשל"ד) הוא שו"ת על ארבעה טורים. בין השאר נידונות בו שאלת גילוי השיער וחבישת פאות נוכריות על ידי הנשים היהודיות שבדמשק ומחלוקתו החריפה בנושא זה עם הרב יצחק אבולאעפיא; עוד מובא ברור ארוך בדין הקרבת הקרבנות בזמן הזה. "שו"ת הסבא קדישא" חלק ג' (ירושלים תשל"ד) אף הוא שו"ת על ארבעה טורים. בין הנושאים הנידונים בו ישנו אחד העניינים שהסעיר את קהילות המזרח בראשית המאה, והוא שאלת קופות הצדקה על שם ר' מאיר בעל הנס – אם יש יכולת בידם של המתנדבים לשנות ממנהגם ולשלוח נדבתם לעיירות אחרות, ולא כבעבר רק לטבריה ולצפת.

עניינו של הספר "גדולי ארץ ישראל" (ירושלים תשכ"ט) הוא מעשה שהיה באשה קראית אשר באה לטבריה וביקשה להתגייר. השאלה היתה האם היא מותרת לבוא בקהל ולהינשא ליהודי, אם לאו. בספר כונסו תשובותיהם של שלושה רבנים בנושא זה: שניים שחלקו זה על זה, הרב יצחק אבולאעפיא מדמשק והרב אהרן בכור אלחאדיף מטבריה, והשלישי, הרב שלמה אליעזר אלפאנדארי, שפסיקתו היא שהכריעה בעניין.

הרב שלום הדאיה גולד בחלב בשנת תרכ"ב. בילדותו נתייתם מאביו משה חיים עבד אל־אחד המכונה הדאיה. בזכות תמיכתם של הרב שלמה צ'פצ'יה, שהבחין בכשרונו, משפחת סילוריה ועובדיה משה ענתיבי, הוסיף לעסוק בתורה ולא נטרד בפרנסתו. היה חתנו של הרב יצחק לבטון. בשנת תרנ"ט עלה והתיישב בירושלים ובתרס"ד מונה כחבר בבית הדין הספרדי. באותה תקופה לקה בעיוורון, אולם הבריא ממנו בעקבות טיפול

שקיבל באלכסנדריה. בשנת תר"ע מונה לאב בית הדין. בשנת תרפ"ז מונה כראש ישיבת המקובלים "בית אל". נפטר ב"ג בכסלו שנת תש"ה.

לספרו "שלום לעם" (אדם צובה תרנ"ו) כתב הקדמה חותנו, הרב יצחק לבטון. על הספר הסכימו הרב שלמה צ'פצ'יה ראש רבני חלב וחכמיה והרב חייא חר"י (חכם ר' יצחק) הררי, הרב ישעיה דיין, הרב יעקב שאול דווין הכהן, הרב יצחק לבטון והרב בכור מזרחי. כן הסכימו עליו דייני חלב, ר' אליהו חמוי, ר' ראובן אנקונה, ר' מאיר ששון, ר' דוד הלל סתהון, ר' משה הררי והראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר. הספר נחלק לחמישה חלקים ובכולם דרושים על שבח התורה ולומדיה, שבח התמיכה בתלמידי חכמים ומעלת הצדקה. בתחילת הספר מובא דרוש שדרש בקיליו על פרשת בראשית. הוא מתאר את פעולותיו של הרב חיים מרדכי לבטון ביסוד קרן להחזקת תלמידי חכמים ומדגיש את חובת ראשי הקהילה לעודד תלמידים מצטיינים בגלל ירידת לימוד התורה בחלב, והוא מתאר כיצד סייעו לו בילדותו הרב צ'פצ'יה ומשפחת סילווריה. בסוף הספר מובאים דרוש למתן תורה, דרוש לז' באדר שדרש בשנת תרנ"ז בעניין הענווה ודברי כיבושין קודם תקיעת שופר.

הספר "ודבר שלום" (ירושלים תרפ"ד) הוא קובץ שו"ת בעניינים שונים של ארבעה טורים, וביניהם עליית סומא לספר תורה, ברכות ומנהג חלב לחתום בסיקרא ביום טוב על הבשר לצורך כשרות. מלבד שאלותיו ותשובותיו של המחבר מובאות בספר גם הערות והרחבות ושו"ת שכתב בנו הרב עובדיה הדאיה. "החיים והשלום" חלק א' (ירושלים תרפ"ו) כולל דרושים שונים ונציין כאן דרוש בשבח הקונה אחוזת קבר בארץ ישראל ודרוש לכבוד הראשון לציון יעקב שאול אלישר. בסוף הספר מובאים חידושיו של הרב עובדיה הדאיה, בן המחבר, על הלכות יסודי התורה של הרמב"ם. "החיים והשלום" חלק ב' (ירושלים תרצ"ו) כולל דרושים שונים והספדים לרב יצחק לבטון ולקדושי תרפ"ט, מאיר פראנקו, משה טגיר, מנשה בטיש, דוד דיין, אברהם יצחק עדס ועוד רבים אחרים. עוד מובאים כללים ואסיפת דינים שכתב המחבר בצעירותו וחידושי תורה בעילום שם. בסוף הספר מובאים חידושים על שולחן ערוך אורח חיים ועל מסכתות מעט חידושים על הרמב"ם מקונטרס "עבד המלך" של בן המחבר, הרב עובדיה הדאיה. הספר "ש"ה לבית אבות" (ירושלים תש"א) הוא פירוש למסכת אבות מיוסד על דברים שדרש המחבר בשבתות שבין פסח לשבועות. הפירוש בנוי בצורה של הצגת שאלות בצד אחד של העמוד ותשובות בצידו השני; את הפירוש לפרקים החמישי והשישי כתב בן המחבר, הרב עובדיה הדאיה. בסוף הספר מובא הספד שספד המחבר לראשון לציון הרב יעקב מאיר ועוד קונטרס בשם "מטע לשם", שהוא חידושי תורה של אדם שביקש להישאר בעילום שם; נוספה גם הערה של המחבר על פירוש הרמב"ם על פרקי אבות. הספר "שלום וצדק" (ירושלים תש"ח) נדפס עם ספרו של בן המחבר, הרב עובדיה הדאיה, בתוך שו"ת "ישכיל עבדי ח"ד". זהו קונטרס קבלי על ספר "עץ החיים" והקדמת "רחובות הנהר". בסופו מובא דרוש שדרש הרב עובדיה הדאיה בהספד על מות אביו.

הרב חזקיה שבתי אמנם לא נולד בחלב, אך פעל בה שנים רבות ובה נכתב חלק לא מבוטל של יצירתו הרוחנית. נולד בסלוניקי בשנת תרכ"ב ועלה בילדותו עם הוריו לירושלים, ובה למד בבית המדרש "דורש ציון". שימש כשד"ר מטעם כוללות ירושלים וחברון. בין השנים תר"ס-תרס"ד שימש כממלא מקום החכם באשי ביפו, ואחר כך כיהן כחכם באשי בטריפולי שבלבנון. בשנת תרס"ח הוזעק על ידי קהילת חלב לעמוד בראשה, ומאו כיהן במשרה עד שנת תרפ"ה. עם סיום כהונתו חזר לירושלים, ובה שימש כראש אבות בתי הדין וכחבר הרבנות הראשית לישראל. כונה "זקן הרבנים בירושלים". נפטר בכ"ג באב שנת תשט"ו.

ספרו "דברי יחזקיהו" חלק ראשון (ארם צובה תרפ"א), כולל דרושים שדרש המחבר בערים השונות ששהה בהן כגון ירושלים, גיברלטר, יפו, חלב, טראבלס המערב, דרושים על אישים שונים ומאורעות שאירעו, ונזכיר דרשה בעקבות פרעות קישינייב. בסוף הספר מובאים עניינים אחדים כגון ריבית בקרקע, פאה, פסחים ועוד. "דברי יחזקיהו" הודפס במהדורה מורחבת בפעם נוספת (ירושלים תרצ"ה). הספר המורחב נחלק לשלושה קונטרסים. בראשון שו"ת בעניינים שונים, וליקוטים והערות על דינים שונים; מובא בו גם קונטרס "מקוה ישראל", העוסק בהלכות טבילה והלכות שמיטת קרקעות. בקונטרס השני באות דרשות ל"שבת תשובה" ול"שבת הגדול", ופסק דין בענייני חמץ. בקונטרס השלישי מובאות הדרשות שהודפסו בספרו "דברי יחזקיהו", שיצא בחלב בשנת תרפ"א. ב"דברי יחזקיהו" חלק שני וזכרון צדיקים (ירושלים תשי"ב) באות שו"ת על ארבעה טורים בעניינים כגון חליבה בשבת, נסיעה בשבת, רדיו בשבת, גרי ארגנטינה, אנוסים, שביעית ואבקת ביצים. ב"זכרון צדיקים" מובאים ליקוטים וכללים בעניינים שונים כגון ענייני הסנהדרין, זבחים, חולין, ודרושים שונים.

הרב עזרא לופס היה בנו של הרב נסים לופס, שהיה מרבני חלב במחצית השנייה של המאה הי"ט. עסק בנגלה ובנסתר; בגיל עשרים ושש נתעוור הרב נסים וכתביו וחיידושו אבדו. נפטר בי"ז באייר שנת תרנ"ד. בנו עזרא נימנה אף הוא על חכמי חלב ועסק בהוצאת ספרים מכתבי יד חכמי חלב. נודע בהשגחתו על שמירת השבת בקהילה ועל המקוואות. נפטר בכ"ה באייר שנת תרפ"ד. הרב עזרא לופס המשיך במסורת הדפסת ספרי המוסר בחלב, והביא לבית הדפוס את צוואתו של של ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדאנא לבניו, "צוואה יקרה" (ארם צובה תרס"ה). על הוצאה זו הסכימו רבני ארם צובה יעקב ר' שאול דווין הכהן, ר' מאיר ששון, ר' אליהו חמוי, ר' משה הררי, ר' עזרא יצחק חמוי ור' הלל דוד בכמה"ר מנשה סתהון. בסוף הספר מובאים דרוש מדברי הרב נסים לופס וכן דרוש לז' באדר שדרש ר' עזרא לופס. "מגן עזרא" (ירושלים תרפ"ד) כולל שני דרושים לברמצוה.

שבתי חמוי הכהן ביציה, בנו של הרב משה חמוי, הדפיס את הספר "תרגום מגלת אסתר ללשון ערבית" (ארם צובה תרס"ו). זהו תרגום של מגלת אסתר לערבית-יהודית כפי שעשאו אדם בשם יוסף אלשמסא, ואין יודעים עליו פרטים נוספים. התרגום איננו מילה במילה או פסוק בפסוק, אלא תרגום העניין. בראשית התרגום מובאת פתיחה מאת

המתרגם. בסוף הספר מביא המוציא לאור רשימה של כתבי יד ישנים הנמצאים תחת ידו, ובכללם של אחדים מחכמי חלב.

הרב אהרן עֲלֵי הכהן טוויל בן אליהו עלי הכהן טוויל, נולד בחלב ובעודו צעיר לימים עלה לירושלים, ובה נפטר בכ"ו בסיון שנת תרע"ו. בספרו "יששכר וזבולון" (ירושלים תרע"ג) כתב דברי מוסר לבעלי היכולת שבדור להחזיק ולתמוך בתלמידי החכמים. לשם ההמחשה והשכנוע מובא תיאור עשיר על תמיכתו של ר' משה חי פיגיוטו, הנוצר לעיל, בתלמידי החכמים שבדורו.

הרב יום טוב ידיד הלוי נולד בחלב, ובשנת תר"ן עלה לירושלים. עסק בעיקר בתורת הקבלה. בשנת תרע"ז נתאלמן מאשתו רחל, נכדתו של הרב חיים מרדכי לבטון. בחודש אלול של אותה שנה חזר לחלב, ושם פעל עד סוף ימיו. נפטר בר"ח תמוז שנת תרפ"ג. ספרו "שמחת יום טוב" (ירושלים תרפ"ו) עוסק בקבלה ונחלק לחמישה חלקים. חלק ראשון נקרא "יום טוב ראשון" והוא חידושים על ספר "עץ החיים"; החלק השני נקרא "יום טוב שני" והוא ספר מאמרי רשב"י, וכולל גם את ספר הליקוטים ושער הפסוקים; החלק השלישי נקרא "לבוש יום טוב", ואף הוא על ספר "עץ החיים"; החלק הרביעי נקרא "בגדי יום טוב" ובו חידושים על דרך תורת הסוד, על התנ"ך ומסכתות בש"ס; בחלק החמישי באים הספדים שספדו רבני ארץ ישראל וחלב למחבר לאחר מותו וביניהם הרבנים ר' חזקיה שבתי, ר' שבתי בוחבוט, ר' עזרא עבאדי שעיו, ר' דוד סתהון, ר' יוסף ידיד הלוי, בן המחבר, ר' בן ציון מרדכי חזן ור' עובדיה הדאיה.

הרב חיים שאול דווין היה נכדו של הרב שאול דווין בעל "אמת מארץ". נולד בחלב ב"ד בחשון שנת תרי"ח, והיה תלמידו של הרב מרדכי עבאדי. בשנת תר"ן עלה לירושלים ועמד בראש ישיבת המקובלים "רחובות הנהר", שעל חבריה נימנו בעיקר מקובלים יוצאי ארם צובה. בעשרים שנות חייו האחרונות סבל מעיוורון. נפטר בד' בטבת שנת תרצ"ג. ספרו "איפה שלימה" (ירושלים תרס"ז) הינו פירוש על ספר "אוצרות החיים" לר' חיים ויטאל. את ספרו "בניהו בן יהודע" (ב' חלקים, ירושלים תרע"א) כתב עם המקובל ר' אליהו לעגנימי. ההסכמות על ספר זה מעידות על ההתקרבות שחלה בראשית המאה העשרים בין חכמי חלב יושבי ירושלים לבין הרבנים האשכנזים החרדים. על הספר הסכימו הרב שלמה עלייא שאוו, רבני בד"צ אשכנזים פרושים בירושלים, רבני בד"צ אשכנזים חסידים בירושלים והרבנים יוסף חיים זונגפלד ומנחם מענכין היילפריין. הספר נחלק לשני חלקים: חלק א' – תיקון הנפש – עוסק בייחודים, תפילות ותיקונים לעונות חמורים, על פי כתבי האר"י; חלק ב' – זיכרון הנפש – כולל סדר תיקון חצות וייחודים, על פי כתבי האר"י. גם הספר "כונות פרטיות" (ירושלים תרע"א) נכתב עם הרב אליהו לעגנימי והוא כולל כוונות נחוצות מסידור הרש"ש, על פי תורת האר"י.

הרב אליהו לעגנימי חבר לרב חיים שאול דווין גם בכתובת הספר "שר שלום" (ירושלים תרע"ב), שעניינו "כוונות זמניות" לסדר ליל הפסח וכוונות חנוכה ופורים מסידור הרש"ש, על פי האר"י. "צעקת בני ישראל" (ירושלים תרפ"א) הוא ספר שיצא במהדורות רבות. במהדורה הנוכרת מובא "תיקון הברית" מיוסד ומוסכם ומדויק על פי שלושה בתי דינים

של ירושלים, עם סליחות ומוסר, בעברית ובערבית יהודית, ועם מעשיות על האר"י וצדיקים אחרים. מובא גם פסק של הרבנים יוצאי חלב ר' שאול חיים דוויך הכהן ור' אברהם עדס, עם הרב יוסף חיים הכהן, על איסור הגילוח בתער. על הפסק הסכימו רבנים שונים, ובהם אב בית הדין של יוצאי חלב בירושלים, הרב יוסף ידיד הלוי. הספר "כנסיה לשם שמים" (ירושלים תשל"ו) עניינו הגהות וחיידושים שכתב המחבר על הספרים "שפת אמת" של הרב אליהו משען ו"עלי נהר" של הרב נסים הררי-רפול, שנכרכו עימו בהוצאה זו.

הרב יוסף ידיד הלוי נולד בחלב בשנת תרכ"ז לאביו הרב מרדכי ידיד הלוי, והיה מתלמידי הרב אברהם עדס. בתחילה סייע לאביו בעבודתו כמלמד תינוקות בתלמוד תורה, אך בשנת תר"ן עלה לארץ ישראל והתיישב בצפת. בשנת תרע"א עקר לירושלים, ושם נתמנה "אב בית דין דקהל קודש הבוכרים על עדת אר"ץ (ארם צובה) השוכנים בעיה"ק ירושלים". חי חיי עוני ומחסור; ארבעה בנים ובת מתו עליו בילדותם, ונותר רק בן אחד בחיים. הוא יצא לעתים לשמש כשד"ר בצפון אפריקה. נפטר בח' באדר שנת תר"ץ. על ספרו "תורת חכם" חלק א' (ירושלים תרע"א) הסכימו הראשון לציון ר' יעקב שאול אלישר, הרב אליהו חזן מאלכסנדריה, הרב רפאל אהרן בן שמעון מקהיר, הרידב"ז מצפת, הרב רפאל זילברמן מצפת והרב יוסף חיים זוננפלד. הספר כולל עשרים ושמונה חיידושים בעניין תלמיד חכם, התנהגותו, היחס אליו, ביזוי תלמיד חכם, כוחה של קיללת חכם ועוד. כמו כן מובא בירור של שלושה עניינים הקשורים בתלמיד חכם: האם בזמן הזה אפשר לדון יחידי, עניין תביעת רב ועניין שיגגת דיין ומורה. גם על הספר "ימי יוסף" חלק א' (ירושלים תרע"ג) הסכימו הראשון לציון ר' יעקב שאול אלישר והרידב"ז, רבה של צפת, והוא קובץ שו"ת בארבעה טורים.

"ימי יוסף" חלק ב' (ניו יורק תשל"ד) הינו שו"ת על יורה דעה, אבן העזר וחושן משפט, בענייני שבועות, אישות, שטרות והלוואות. עם ספר זה נכרך גם הספר "שארית יוסף" חלק א' (ניו יורק תשל"ד), שהוא קובץ שו"ת בענייני שונים כמו ריח רע המגיע לבית הכנסת, שאלת גשמים בבואנוס איירס (שנשאלה על ידי קהילת יוצאי חלב שבעיר זו), תענית שובב"ים, ממזרות, עריקה מהצבא, הלוואות ושכירות. בספר זה מובאות גם השמטות מן הספרים "ברכת יוסף" חלק ג' ושו"ת "ימי יוסף בתרא" חלק אורח חיים ואבן העזר. אחר כך מובאים דרושים ל"שבת תשובה" והספדים שספד המחבר לרבנים החלבים ר' שלמה לניאדו, ר' יעקב מנשה סתהון, ר' מטלוב מנשה סתהון ור' יום טוב ששון. על "שארית יוסף" חלק ב' (ברוקלין תשל"ז) הסכים הראשון לציון הרב עובדיה יוסף. בספר באות עוד שו"ת בארבעה טורים. בסוף הספר מובאים מכתבים מאישים שונים על הספר "ימי יוסף" חלק ב' ו"שארית יוסף" חלק א'. גם על "שארית יוסף" חלק ג' (ברוקלין תשל"ז) הסכים הראשון לציון הרב עובדיה יוסף. הספר כולל שו"ת בארבעה טורים ונזכיר עניין הקדש לתינוקות של בית רבן שב"ר בחלב ולימוד צרפתית בו. בחלקו השני מובאים דרושים והספדים על אישים יוצאי חלב, כמו הרב משה מַעְלֵי הכהן, הגביר אהרן סילוריה ועוד. "שארית יוסף" חלק ד' (ירושלים תשל"ט) הינו קונטרס

ארוך על המחלוקת בשאלת מכירת הקרקעות בשמיטה, שנתחדשה בשנת תרס"ט לקראת השמיטה שחלה בשנת תר"ע.

"ברכת יוסף" חלק א' (ירושלים תרפ"ה) עוסק בדיני ברכות, כדי למנוע ברכה לבטלה וכדי להבהיר את דיני הברכות, והוא בנוי על סדר א"ב. בסוף האות א' מובא פסק הלכה בענייני בכור; חלק ב' (ירושלים תרפ"ז) עוסק באותם עניינים. על "ברכת יוסף" חלק ג' (ישראל תשל"א) הסכימו הרבנים יוצאי חלב, הרב יעקב ש' קצין והרב נתן סאלם. חלק זה הינו המשך דיני ברכות הנ"ל ועיקרו עניינים הפותחים באות ח', ברובם דיני חנוכה. הספר "ויחי יוסף" (ירושלים תרפ"ט) כולל 172 סעיפים והם כללים על עניין שמות הגיטין. כמו כן מובא בו קונטרס דיני השמות ומשפטיהם לגברים ולנשים ולאחריו מובא סדר הגט מיד הבעל לאשה. בסוף הספר מובא פרק מזכרת הגיטין שהוא חלק מהגיטין שניתנו בבית דינו של המחבר. לספר "ימי יוסף בתרא" (ברוקלין תשל"ב) כתבו הקדמה מן החשובים שברבנים יוצאי חלב, הרב נתן סאלם והרב אברהם ע' הררי-רפול. זהו שו"ת בארבעה טורים ונציין כאן דין חגב שאוכלים בני תימן, תחפושת בפורים ועלייה למקום המקדש בזמננו. בסוף הספר מובא הספד שדרש המחבר על משה בן עזרא דבאח, יליד חלב, שטבע בים בשנת 1922. הספר "פסק בענין הסרת רב ראשי ממשרתו" (ירושלים תשנ"ג) הינו פסק הלכה רחב יריעה העוסק בהיבטים ההלכתיים השונים של הדחתו של חכם באשי בחלב. שמו של אותו חכם לא נזכר אולם מן הנושאים הנידונים בספר, נראה כי הפסק מתייחס להדחתו של החכם באשי הרב חזקיה שבת.

הרב הלל דוד סתהון היה בנו של הרב מנשה סתהון וחתנו של הרב שלום כ"אסכי. נפטר ב"ז באלול שנת תרס"ט. ספרו "ארכה ומרפא" (ארם צובה תרע"ג) מסודר בערכים על סדר א"ב. על כל ערך וערך, דוגמת "אהבת השם", בושח", "הריגת נפש" וכדומה, מובאים דברי מוסר והסבר המיוסדים על מאמרי חז"ל בתלמוד ובמדרשים, הזוהר, ספרי הרמב"ם ואחרים. "מסכת אבות" (ירושלים תר"צ) הינו קובץ מאמרי חז"ל השייכים למסכת אבות ומפוררים בתלמודים ובמדרשים. מחוסר תקציב הודפסו רק שני הפרקים הראשונים.

הרב יצחק שְׁרִים נולד בחלב בשנת תר"ך – היה בנו של הרב יוסף שרים ונכדו של הרב יצחק שרים בעל "באר יצחק". בשנת תרנ"ו עלה לירושלים ושימש כחבר בבית הדין לעדת הספרדים. היה מ"יחיד"י בית מדרש המקובלים "בית אל" וישיבת "רחובות הנהר". סבל מדחוק וממחסור; נפטר בכ"א בשבט שנת תרס"ט. ספרו "חידושי מהרי"ץ" (ירושלים תרפ"ח) עניינו חידושים על ספר "עץ חיים".

הרב חיים סתהון נולד בשנת תרל"א בצפת בעת כהונתו של אביו הרב מנשה סתהון, הנזכר לעיל, כרב המקום. בהיותו כבן חמש נפטר אביו והוא חונך על ידי אביו החורג, הרב יצחק יעקב סאליצר. רבותיו היו ר' אברהם חי שאקי ור' יוסף חכים. בשנת תרס"ב מונה לרבה של צפת, אך לא כיהן במשרה זמן רב. נפטר בו' באייר שנת תרע"ח, בנופלו לבור מים בעת היותו חולה. על ספרו "ארץ חיים" (ירושלים תרס"ח) הסכימו הראשון לציון ר' יעקב שאול אלישר, ר' יצחק אבואלעפיא מדמשק, הרידב"ז מצפת, ר' חיים

ברלין מירושלים, ר' אליהו חזן מאלכסנדריה ור' חביב חיים דוד סתהון מטבריה. הספר דן בדינים, מנהגים, תקנות והסכמות של הראשונים והאחרונים הנוגעים לארץ ישראל, ומחולק על פי ארבעה טורים.

הרב יצחק אליאו לניאדו נולד בחלב לאֵלִיָאֵו לַאֵנִיאָדוּ בצעירותו עלה לירושלים אך עקר לגיו יורק בעת מלחמת העולם הראשונה. משם עבר לבואנוס איירס ושם פעל רבות בקרב קהילת יוצאי חלב שבעיר. היה תלמיד מובהק של הרב מאיר לאניאדו. נפטר בי"ז בתשרי שנת תרע"ח. על ספרו "ויורע יצחק" (ארם צובה תרפ"ח) הסכימו חכמי אר"ץ ורבניה שבירושלים: ר' חיים שאול דוויך הכהן, ר' יום טוב ידיד הלוי, ר' אברהם ענתיבי, ר' שאול קצין, יצחק בכמהר"ש עבאדי, ר' שלום הדאיה, ר' אליאו יעקב, ר' חיים סעדיא, ר' אליאו עבוד, ר' אהרן עילי הכהן ור' אברהם סאלים. עיקר הספר הוא פירוש לספר בראשית, על פי הקבלה. מובאות בו גם דרשות לברמצוה, דרשה שדרש המחבר בניו יורק בעת מלחמת העולם הראשונה ודרשה משנת תרע"א עם פטירת הרב מאיר לאניאדו. ר' חיים הלוי אַבְתָר, המכונה זגול, חי בדמשק במחצית השנייה של המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים; לפרנסתו עסק במסחר בינלאומי. נפטר ונקבר בירושלים. על פי עדותו, היו הספרים בביתו "מגאוני ורבני אשכנז זיע"א, שאינם נמצאים בידי כל אדם", ולכן החליט לכתוב את ספריו שעיקר עניינם הוא ליקוטים מספרים וסופרים אשכנזים דווקא. ספרו "ליקוטי חז"ל" (ירושלים תרע"ה) כשמו כן הוא – ליקוטים מספרים שונים על פרשיות התורה. בסוף הספר מובאות דרשות במוסר ומשל לימים נוראים, שאותם היה דורש המחבר בפני ילדי תלמודי התורה של דמשק. "ליקוטי חז"ל" חלק שני (ירושלים תרע"ה) אף הוא ליקוטים מדברי חז"ל על שישה סדרי משנה. בסוף הספר מובא סדר המשניות על דרך הרמז והסוד כפי שערך הרב מרדכי חיים משען בדמשק בשנת תרמ"ח. כן מובאים סדר תלמוד בבלי וסדר שולחן ערוך, סדר המסכתות מספר הפליאה, סדר התנאים והאמוראים וכללי פסיקה. ב"דרכי חיים" (ירושלים תרפ"ו) באים ליקוטים על פרקי אבות, ובסופו מעשיות שונות על מעלת הכנסת אורחים, צדקה ועוד.

הרב שאול דוד סתהון נולד בחלב בשנת תרי"א. מגיל עשרים ושש כיהן כארבע שנים כחבר בית הדין בחלב, ולאחר מכן כיהן כעשר שנים כרב בעינטב; בשנת תרנ"א חזר לחלב ויסד בה ישיבה. בשנת תרע"ג נסע לבקר את בניו, שהיגרו חמש שנים קודם לכן לבואנוס איירס, ושם מונה לרב הקהילה החלבית ולאב בית הדין. פעל הרבה למיסודה התקין של הקהילה בענייני כשרות, חינוך וגיוור כהלכה. בתחום האחרון עורר סערה לא קטנה כאשר תיקן תקנה שלא לקבל גרים בארגנטינה. נפטר בי"ט בסיון שנת תר"ץ. על ספרו "דבר שאול" (ירושלים תרפ"ח) הסכימו הרב אהרן הלוי גולדמן, רבה האשכנזי של בואנוס איירס, הרב חיים שאול דוויך הכהן, ראש המקובלים החלבים שבירושלים, הרב בן ציון אברהם קואינקא, הרב יוסף ידיד הלוי והרב שלום הדאיה, והוא שו"ת בארבעה טורים. מובאים בו גם דרוש ל"שבת זכור" שדרש הרב עובדיה הדאיה בירושלים בשנת תרפ"ז, שתי תוכחות שפירסם המחבר בקהילת בואנוס איירס בעניין הכשרות בסעודות הנישואין ושליחת הילדים לבית הספר בשבת, וחילופי מכתבים בין הרב עובדיה

הדאיה לרב שבתי בוחבוט מבירות. לספר זה מצורף גם ספר שו"ת מהר"ם בן חביב שהיה עד אז בכתב יד.

הרב אליעזר רחמים ידיד הלוי היה בנו של הרב יום טוב ידיד הלוי. נימנה על "יחידי" ישיבות המקובלים "רחובות הנהר" ו"בית אל", וישיבת "פורת יוסף". נפטר בכ"ד באדר שנת תרצ"ד. ספרו "דבר אליעזר" (ירושלים תר"ע) עוסק בענייני מצוות פריה ורביה, לימוד תורה וצדקה. "מנחת אליעזר" (ירושלים תר"ע) הוא פירוש לספר "עץ החיים" של ר' חיים ויטאל, והוא פירוש מאמרי חז"ל במסכת פסחים דף נ' ע"א. ענייניו של הספר "אריה שאג" חלק א' (ירושלים תרפ"ג) אף הוא בתחומי המוסר והקבלה, "לקוטים נחמדים... מהש"ס ומהמדרשים... בתוכחות ומוסרים", צוואות, תפילות ובקשות. "אריה שאג" חלק ב' הוא קונטרס שנכרך עם הספר "שמחת יו"ט" חלק ה' (ירושלים תרפ"ו), וענייניו מוסר והנהגות דוגמת לימוד על השולחן, תפילה על הפרנסה, השכמת בית הכנסת, כ"ד דברים המעכבים את התשובה, כ"ד דברים שמנדים עליהם, שבעה [1] דחיות ודברי מוסר ופזמונים. הרב אליעזר רחמים ידיד הלוי ערך מהדורה נוספת מיוחדת של החלק החמישי של הספר, "שמחת יום טוב" (ירושלים תרפ"ו), לזכר אביו. בראשית הספר מובא פרק בשם "נפלאות גדולות", המתאר אירועים ונפלאות מחיי הרב חיים מרדכי לבטון הנוכר לעיל. כמו כן מובאים שבעה עשר הספדים על הרב יום טוב ידיד הלוי. במהדורה זו נוספו הספדיהם של הרבנים ר' יאודה אפרים הכהן, ר' רפאל מארקוס, ר' יצחק סוויד ורבינו בן ונישטי. כאן גם פורסמו לראשונה שני דרושים של הרב אליעזר פאפו, בעל "פלא יועץ", ל"שבת תשובה" ו"לשבת הגדול". בספר מובאת גם רשימת ימי הזיכרון של רבני סוריה המקובלים שפעלו בישיבת "רחובות הנהר" שבירושלים. בספר "שבחי מהר"ם" (ירושלים תרצ"ב) מובאים סיפורים ומסורות שונות הקשורים בדמותו של הרב מרדכי חיים לבטון. נילוה לכך פירוט ל"ט מצוות בענייני הלואה לעני ומנהגים שונים; כמו כן מובאים אירועים מתולדות אבי המחבר, הרב יום טוב ידיד הלוי.

הרב אליעזר מנצור סתהון, בנו של הרב חיים חביב דוד סתהון, נולד בטבריה בשנת תר"כ. היה בקי גם בלימודים כלליים דוגמת מתמטיקה ואסטרונומיה. נפטר בב' באב שנת תרצ"ז. על ספרו בן שני החלקים, "נוצר אדם" (טבריה תר"צ), הסכימו הרב הראשי הרב אברהם יצחק הכהן קוק, רבה של אלכסנדריה הרב אברהם אביכויר, רבה האשכנזי של טבריה הרב משה קלירעס ורבה הספרדי של טבריה הרב יעקב חי זריהן. הספר כולל ליקוטים בעניינים שונים שלדעת המחבר נחוצים לאדם, כגון דברי חז"ל והרמב"ם על בריאות האדם, הנהגות טובות, קביעות השנים, המולדות והתקופות, דברי מוסר, פירושים ופזמונים. הנושאים מסודרים על פי "מערכות" בסדר א"ב. בכרך השני הנקרא "הוספה לנוצר האדם", הוסיף המחבר עוד מעניינים אלו שלא הספיק להכניסם בספר הראשון ובאים בו גם דרושים שונים. על ספרו "קרבן אליעזר" (טבריה תרצ"ו) הסכימו הרב אברהם יצחק הכהן קוק והרב יעקב חי זריהן; זהו שו"ת בנושאים שונים. בסוף הספר מובא הספר "טל תורה" של אבי המחבר, הרב חיים חביב דוד סתהון.

הרב יעקב חיים ישראל רפאל אֶלְפִיָה, בנו של יצחק אלפיה, נולד בחלב בסביבות שנת תרכ"ג. היה תלמידו של הרב מרדכי עבאדי. בשנת תר"ן עלה לירושלים עם משפחתו, ולמד בישיבת המקובלים "בית אל". סבל רבות בחייו ונפטר בכ"ג בשבט שנת תרפ"ג. ספרו "ריח ליצחק" (ירושלים תרצ"ו) הובא לדפוס על ידי בנו, הרב יצחק אלפיה, ובאים בו ענייני קבלה שונים, פרפראות על התנ"ך והש"ס על דרך הסוד, נוסחי שטרות מכתב יד הרב אפרים לניאדו, וביניהם שטרי מחילה שכירות ואירוסין ומוסר בעת תקיעת שופר לעורר הציבור לתשובה. עוד מובאים שישה דרושים לתפילין והעתק תשובה ארוכה שכתב המחבר לרבה של דמשק, הרב שלמה אלפאנדארי, על עניין קופת ר' מאיר בעל הנס.

הרב שאול קצין נולד בחלב בשנת תרכ"ד, לאביו אברהם. עסק בלימוד תורה ובקבלה, ובגיל עשרים ושבע עלה לירושלים ובידו כתב המלצה מחכמי חלב. גר כשלוש שנים בחברון ולמד עם הרב אליהו מני. אחר כך חזר לירושלים ושם למד בישיבת המקובלים "רחובות הנהר". נפטר בכ"ו בכסלו שנת תרע"ו. ספרו "פרי צדיק" (ירושלים תרצ"ח) עוסק בדיני ברכות על מאכלים שונים וחידושי תורה על הש"ס, שו"ת וענייני חושן משפט וענייני תרומות ומעשרות. קונטרס שחיבר בשם "מדרש עשרת הדברות", כרוך עם "פרי עץ הגן" (בני ברק תשל"ז). בקונטרס מובאים פירושים, אגדות ומעשיות מהתלמוד על עשרת הדיברות, עם מראי מקומות והגהות.

הרב עזרא הררירפול נולד בחלב בכ"ד באב תרי"ז לאביו יוסף, והיה תלמידו המובהק של הרב יעקב שאול דוויך הכהן. בשנת תר"ן עלה לירושלים, שם למד קבלה מפי הרב חיים שאול דוויך בישיבת המקובלים "רחובות הנהר". בסיון תרס"ד נימנה עם מייסדי ישיבת "אהל מועד" וידי רב לו גם בפתחתן ועידוד הקמתן של ישיבות נוספות; חלקו גדול בהתארגנותה של העדה החלבית בירושלים. נפטר ב" בסיון תרצ"ז. ספרו "הכין עזרא" (ירושלים תשמ"ב) הינו לקט ענייני מוסר שאסף וכתב המחבר.

הרב רפאל שלמה לניאדו היה בנו של מאיר לניאדו ונולד בחלב בשנת תרל"ו. היה תלמידם המובהק של הרבנים יוסף ידיד הלוי ועזרא חמוי; את חכמת הנסתר למד מפי הרב המקובל אברהם עדס. בחלב נמנה על מייסדי חברת "צדקה ומרפא" ששמה לה למטרה לסייע לחולים עניים. בשנת תר"ס עלה לירושלים ושם כיהן כמורה לתלמוד בתלמוד תורה שבשכונת הבוכרים. יחד עם הרב עזרא הררירפול, יוצא חלב אף הוא, יסד בשנת תרס"ז בשכונה זו את ישיבת "אוהל מועד", להסמכת רבנים. בשנת תרפ"ג, עם ייסודה של ישיבת "פורת יוסף" נתמנה לראש הישיבה, תפקיד שמילא עד ליום פטירתו, בט"ו בשבט שנת תרפ"ה. ספרו "חיי שלמה" נדפס בקובץ "מחלב הארץ" (ירושלים תשכ"ו), וכולל שבעה דרושים שדרש המחבר ל"שבת זכור", "שבת הגדול", מתן תורה ולמנוחת הצדיק. "עטרת שלמה" (ירושלים תשנ"ט) נדפס יחד עם ספרו של הרב עזרא עטייה "עלה עזרא". בספר מובאים חידושי הלכות, חידושי אגדות, דרושים והספדים שונים, ביניהם הספד על מות רבה של אלכסנדריה, הרב אליהו חזן.

רקע הגירת היהודים מסוריה. חלק נכבד מן הספר מוקדש למזכרת גיטין שנעשו בבית דינו של המחבר מאז הגיעו לביירות, נוסח הגט הנהוג בביירות ועניינים נילווים. ספריו "בית יעקב" חלק א' (ירושלים תשכ"ד) וחלק ב' (ירושלים תשל"ב), כוללים דרושים על התורה; בחלק ב', העוסק בספרים במדבר ודברים, מצויים גם דרושים לאסתר, רות ואיכה, ולפרכי אבות.

על הרב יהודה חיים הכהן אין ידועים פרטים מלבד היותו אחד מתלמידי החכמים שפעלו בדמשק במחצית השנייה של המאה הי"ט ובראשית המאה הכ'. אולי ניתן לזהותו עם הרב חיים הכהן מסלתון אשר נפטר בי"ד בכסליו תרפ"ו, ולקבוע כי נפטר בעת הדפסת ספרו בשלהי תרפ"ה. על כל פנים הוא לא זכה לראות בצאת ספרו לאור. ספרו "יהודה יעלה" חלק א' (ירושלים תרפ"ה), אשר הובא לדפוס על ידי תלמידו הרב רפאל מנחם מערבי, כולל דרושים ורמזים על פרשיות הספרים בראשית ושמות על פי סדרן, כפי שהיה דורש בשבתות בבית הכנסת. חלקו השני של החיבור "יהודה יעלה" (ירושלים תרפ"ו) כולל חידושים ודרושים על פרשיות הספרים ויקרא, במדבר ודברים, וכן על מגילות איכה, קהלת, רות ושיר השירים. עוד מובאים חידושים על משלי, מלכים, ישעיה, ירמיה, יחזקאל, הושע, יואל, מיכה, חבקוק, מלאכי, איוב, דניאל ודברי הימים. המחבר דן ומחדש גם בפרכי אבות ובמסכתות שונות כגון ברכות, שבת, עירובין, פסחים ועוד. בסוף הספר מובא עיון בלשונות חז"ל וליקוטים שונים.

הרב רחמים דוד שרים נולד בקיליו בשנת תרכ"ט – אביו היה הרב דוד שרים, וסבו היה הרב יצחק שרים. בהיותו בן שלושים ואחת עלה לירושלים ולמד קבלה בישיבת המקובלים החלבנים "רחובות הנהר". נפטר בכ"ב בשבט שנת תרצ"ד. "שערי רחמים" חלק א' (ירושלים תרפ"ו) הינו שו"ת מסידור הרש"ש ומספרי קבלה נוספים בעניין התפילות, הברכות, ביאור תיקון העולמות, פסח, פורים, ראש חודש, העומר ועוד. על הספר "שערי רחמים" חלק ב' (ירושלים תרפ"ח) הסכימו הרבנים ר' יוסף חיים זוננפלד, ר' יוסף ידיד הלוי, ר' חיים שאול דוויך הכהן, ר' אהרן שלמה מהרי"ל, ר' יעקב חיים סופר, ר' חזקיה שבת, ר' שלום חיים הדאיה ור' יעקב קצין. בספר באים ליקוטים בתחומים שונים בקבלה, שו"ת בענייני אורח חיים. "שערי דרך החיים" (ירושלים תרצ"א) הוא שו"ת על ספר "עץ חיים" ו"רחובות הנהר" וסידור הרש"ש. "שערי טעמי המצוות" (ירושלים תרצ"ג), הסכימו עליו הרב חזקיה שבת, הרב אהרן שלמה מהרי"ל, הרב יעקב חיים סופר, הרב יוסף חיים ילזו והרב שלום יוסף אלשיך. ענייני טעמי המצוות על דרך הפשט ועל דרך הקבלה, סגולות ותפילות, שבחי האר"י, שבחי רשב"י, דרוש לתפילין ולפדיון הבן.

הרב חיים עלי הכהן טוויל היה בנו של הרב עזרא עלי הכהן הנזכר לעיל. ספרו "מצא חיים" (ירושלים תרפ"ח) כרוך עם ספרו של אביו, "ע"ט סופר". באים בו עשרה דרושים, חידושי תורה ודברי כיבושין לחגים ולמועדים, שדרש המחבר בקהילה החלבית שבניו יורק. בסופו מובאות פרפראות מחידושי תורתו של ר' משה טוויל מעלי הכהן, ולאחריו קונטרס "ספר דרכה של תורה", והוא קריאות של רבנים שונים נגד החינוך המודרני.

הרב עזרא עבאדי שָׁעִיו נולד בשנת תר"ל. בילדותו למד בתלמוד תורה אצל הרב יעקב אלפיייה ולאחר מכן בישיבה אצל הרב אברהם ענתיבי עדס. על מוריו נימנו גם חמיו, הרב ישעיה דיין, והרב נסים לופס. כיהן שנים רבות כחבר בית הדין בחלב ונפטר בד' בשבט שנת תרצ"ט (נקבר בהר הזיתים). ספרו "שערי עזרא" (ירושלים תשכ"ב) הינו שו"ת וחיידושים על הש"ס, הרמב"ם והשולחן ערוך; כמו כן מובאים בו חיידושים על הש"ס מאת הרבנים משה סוויד ומרדכי עבאדי. בין הדרושים מובאים דרוש לנישואין והספדים על הרבנים ר' אברהם ענתיבי עדס, ר' יוס טוב ידיד הלוי, וחקירה על עניין פטירת צדיק מאת ר' מרדכי עבאדי; כרוך עימו גם "מעין גנים" לר' מרדכי עבאדי וכן "צדק ושלום" לרב אליהו משען. חיידושי תורתו מובאים גם בקובץ "אוצרות חכמי ארם צובה" (ירושלים תשמ"ט). בנו של הרב עזרא עבאדי שעיו, יוסף שעיו, ערך את הספר "מחלב הארץ" (ירושלים תשכ"ו) ובו חיידושים וביאורים מכתבי יד חכמי חלב על המסכתות השונות בש"ס. החכמים הם: ר' ישעיה דבח, ר' ישעיה דיין, ר' ישעיה עטיה, ר' יאודה נסים עטיה, ר' אליאו משען, ר' מרדכי יעקב עבאדי, ר' יאודה אצלן עציץ, ר' הלל דוד מנשה, ר' שמואל דווין הכהן ור' אברהם סאלם. כמו כן מובאים ליקוטים מדברים שפירסמו חכמי חלב על הש"ס בכתב העת התורני, "המאסף".

על הרב אברהם סאלם אין בידינו פרטים רבים. נולד בחלב במאה הי"ט, עלה לירושלים, עסק בה בקבלה, והעמיד תלמידים הרבה. נפטר בכ"ד בסיון תרצ"ח. קונטרס "חיי אברהם" כרוך בקובץ "מחלב הארץ" (ירושלים תשכ"ו) ועוסק בענייני קבלה, דרושים ומוסר.

הרב יהודה חיים הכהן מסלתון נולד בדמשק לאביו הרב עזרא הכהן טראב מסלתון הנזכר לעיל, בח' בטבת תרל"ב, ובה רכש את חינוכו והשכלתו התורנית. לאחר מלחמת העולם הראשונה היגר למצרים ושם כיהן כאב בית דין בקהיר. אף שמקום ישיבתו היה במצרים, שבה שימש כסמכות הרבנית העליונה של יוצאי דמשק, שימש למעשה גם כמקור סמכות לקהילות הסוריות המפורזות בעולם. רבים מפסקיו מבוססים על מנהג דמשק. נפטר בכ"ח בטבת תש"ו. על ספרו "זאת ליהודה" (קהיר תרצ"ז) הסכים הרב חיים נחום, רבה הראשי של מצרים. ספר זה גרוש בשו"ת הנוגעות לתפוצה היהודית הסורית – כך למשל פונה אליו הרב שאול דוד סתהון, רבה הספרדי של ארגנטינה, בבקשה לכפות פסק על שוחט שסרח, קהילת יוצאי דמשק בבואנוס איירס פונה אליו לשם פסיקה בענייני המיקווה שלהם ובשאלה האם יוכלו לשלב מורות בין מורי בית הספר הקהילתי; הם ביקשו גם הנחיה לגבי בניית בית כנסת חדש ומכירת הישן. יוצאי דמשק שבבואנוס איירס אף שקלו להפסיק להחזיק רב בשכר ולהסתמך בשעת הצורך על פסקיו של הרב מסלתון, או של חכמים אחרים יוצאי סוריה שחיו במצרים. הרב מסלתון עמד בקשרים אמיצים גם עם הרב שחתי בוחבוט בבירות, עם חתנו הרב אליהו בכור יעקב הכהן טראב מדמשק ועם הרב יעקב קצין, רבה של הקהילה החלבית שבניו יורק. בסוף הספר מובאים "ליקוטים בהיותי זעיר שם", שהם ליקוטים על מסכתות ועניינים שונים מתקופת חייו בדמשק. בספרו "קול יהודה" (קהיר תרצ"ז) מובאות דרשות לשבתות השנה ולאירועים נוספים, שדרש בדמשק ובקהיר. אחרי דרשה ב' ל"שבת הגדול" מובא

מנהג שהיה נהוג לומר בדמשק לאחר דרשה זו פירוט של דיני הפסח ומפרט את סדר ההכנות לליל הסדר ולפסח בדמשק. ספרו "ויאמר יהודה" (קהיר תרצ"ח) כולל דרושים, ובעיקר הספדים, שספד לבני משפחתו הקרובה ולרבנים דוגמת הרב יעקב יוסף הכהן טראב מסלתון רבה של בירות, הרב רפאל אהרן בן שמעון רבה של קהיר, הרב אברהם יצחק הכהן קוק ואחרים. הספר "שארית יהודה" (קהיר תרצ"ט) הינו שו"ת על ארבעה טורים וגם בו חלק נכבד לשאלות שהגיעו מדמשק, רובן מבן אחות המחבר, הרב עזרא אליהו הכהן טראב. בין הנושאים הנידונים: מיקווה הטהרה בדמשק, גרים, המרת דת ועוד. כמו כן עוסק המחבר בהסכמה שעשה בארגנטינה הרב שאול סתהון שלא לקבל גרים והסכסוכים שנוצרו בעקבות תקנה זו בקהילה החלבית שבמקום.

הרב אליהו בן שלמה מרדכי כאביה זיתוני, נולד בי"ד בסיון תרמ"ג בבירות. מוצא משפחתו היה מן העיירה דיר אלקמר. בשנת תרס"ז נתמנה לשוחט ובודק לאחר שהוסמך על ידי הרבנים יעקב יוסף הכהן טראב ויהודה הכהן טראב. בשנת תר"ע הוסמך לדיינות על ידי הרב נסים דנון, שכיהן באותה העת במשרת הרבנות בבירות, ומאז שימש כדיין בבית הדין של הרב יעקב טראב. בשנת תרפ"ז נקרא לכהן ברבנות בקהילה הספרדית במנצ'סטר שבאנגליה. בתפקיד זה שימש כשנה אחת בלבד ולאחריה שב לבירות וכיהן כדיין בבית דינו של הרב שבתי בחבוט ואחר כך בבית דינו של הרב בן ציון ליכטמן. נוסף לכך שימש כראש השוחטים בעיר ובתפקידים ציבוריים נוספים. נפטר בד' בניסן תשי"ט. ספרו "אבן שלמה" (חולון תשנ"ו), הוא פירוש על פרקי אבות.

הרב דוד משה סתהון נולד בחלב בשנת תרמ"ח. היה בנו של משה סתהון, שהיה ממייסדי חברת "צדקה ומרפא", נכדו של הרב הלל דוד סתהון ונינו של הרב אברהם סתהון. היה מתלמידי המובהקים של הרב עזרא שעיו, וקבלה למד מהרב יום טוב ידיד הלוי. בשנת תר"ע נתמנה כרבה של קהילת קיליז, ולאחר מלחמת העולם הראשונה עלה לארץ ישראל. בשנת תרפ"ט היגר לארגנטינה בעקבות פניית הרב שאול סתהון, ושם עמד בראש בית הדין. עם פטירת הרב שאול סתהון נתמנה כרבה הראשי הספרדי של ארגנטינה. נפטר בבואנוס איירס בכ' באב שנת תש"י. ספרו "מצחף שמירת שבת" (ירושלים תרפ"ט) כתוב בערבית-יהודית ועוסק בהלכות שבת והלכות מאכלות אסורים. מדף ע"ז ואילך מובאת הסכמת רבני אר"ץ ותקנתם נגד מחללי השבת; בדף פ"ד תשובה בענייני חשמל בשבת. בסוף הספר מודעות של הרבנות הראשית על איסור מאכלות אסורים. ספרו "עלה הד"ס" (ירושלים תשל"ד) הינו שו"ת וביורורי הלכות ברמב"ם ובשולחן ערוך בדיני גיטין וקידושין, הלכות שגגות ומזכרת גיטין, וחיידושים על הש"ס במסכתות שונות. כמו כן מובאים בספר דרושים לארבע שבתות השנה (שקלים-החודש) וביאור במדרש רבה לפרשת "צר". השו"ת הן בטור אבן העזר ויורה דעה, בעניין המיקווה שבקיליז, שכר המלמד ושותפות.

הרב יעקב משה מזרחי נולד בבירות בשנת תרמ"ח. התחנך בתלמוד תורה בעיר ולאחר מכן למד בישיבות בעיר דמשק והיה תלמידם המובהק של הרבנים עזרא טראב ויעקב יוסף טראב. בשנת תרס"ח הוסמך לרבנות. שנה לאחר מכן הוזמן לשמש בקודש

בקהילת יוצאי דמשק בבואנוס איירס. במסגרת כהונתו שימש כשוחט, מוהל, שליח ציבור ודרשן. מאוחר יותר ניהל גם את מוסד ה"תלמוד תורה" בקהילה. נפטר בשנת תש"ח. ספרו "זרחה יעקב" (לוד תשנ"ד), כולל את רוב תורתו ובה דרושים, חידושי הלכות, סדר הגט, חידושים על התורה, התכתבותו עם רבני ארגנטינה, בירות ודמשק, שירים ואף מחזה שעניינו עקידת יצחק.

הרב אליהו בן יעקב לופס נולד בחלב ב' בטבת תר"ן. היה מתלמידי המובהקים של הרב עזרא עבאדי שעיו. לימד בתלמוד תורה בחלב ועסק בצרכי ציבור. בשנת תרע"א עקר עם משפחתו למצרים ובשנת תרע"ג עלה לארץ ישראל. נמנה על המלמדים בישיבת "פורת יוסף". נפטר בד' בתמוז תרצ"ט. ספרו "אמרי פי" (ירושלים תשכ"ו) כולל דרושים על הפרשיות על פי סדרן. עימו נכרך הספר "בן אביחיל", שעניינו דרשות לארבע שבתות השנה, לתפילין, לסילוקן של צדיקים, שירים ופיוטים. קובץ רשימות אודותיו פורסם בספר "מיקרי ירושלים" (ירושלים תרצ"ט) שערך בנו יעקב לופס.

הרב אברהם דיין נולד בחלב בשלהי המאה הי"ט. כפי הנראה הוא בנו של הרב משה דיין בעל "ישיר משה", ונכדו של הרב אברהם דיין בעל "ויוסף אברהם". ספרו "צורת כסא המלך שלמה בלשון ערבי והנמלה עם שלמה המלך" (ירושלים תר"ע) שייך לספרות העממית של יהודי חלב. על פי עדותו, הסיפור "צורת כסא המלך שלמה" הועתק על ידו מספר ישן אשר מצא בבית הכנסת של ארם צובה; הסיפור נדפס בערבית-יהודית והמעשיה השנייה, "הנמלה עם שלמה המלך" נדפסה בעברית. עם מעשיות אלו נדפס, בערבית-יהודית, גם הפיוט "שכראן אליהו הנביא", שמצאו הרב דיין בין כתבי אביו.

הרב משה דווין הכהן היה חתנו של הרב יעקב שאול דווין הכהן. היה שוחט ובודק ודרשן, ובאחרית ימיו נסע בעקבות בניו לארה"ב ופעל למען הקהילה החלבית שבמקום. נפטר בניו יורק ב"ח בכסלו שנת תש"ו. ספרו "קנה המדה" (ארם צובה תרפ"ו) כולל פירוש ופרפראות על ספר תהלים, מלוקטים מסופרים וספרים. בספרו "בן דוד" (ירושלים תרצ"א) באים ליקוטים מחז"ל ומהמפרשים על פרשיות התורה וההפטרות, וכן חידושים על מגילת אסתר, שיר השירים ותהלים. מובאות גם דרשות שונות כגון דרשה לבר מצוה, דרוש לז' באדר, וחומר לשון הרע. בסוף הספר מובאים ליקוטים על הש"ס ורמזים לליל הסדר.

הרב יוסף חיים שרים נולד בחלב בשנת תרי"א, וכשנה וחצי לאחר מכן עלה עם אביו לירושלים. שימש כשד"ר כוללות שונים בירושלים לארצות המזרח. נפטר בשנת תש"ט. ספרו "דבר יוסף" (ירושלים תשמ"ז) כולל דרשות וחידושים על התורה והמועדים, מסודרים לפי סדר הפרשיות והמועדים. כמו כן כלולים בספר הספדים שונים, ובהם הספד לרב יוסף חיים מבגדד.

הלל בן יעקב מאיר פרחי נולד בדמשק בשנת תרכ"ח. למד בת"ת והשתלם בשפות. כבר בגיל שמונה-עשרה מונה למשרה ממשלתית ומילא אותה שלוש שנים; אחר כך עקר לבירות ושם למד רפואה במכללה האמריקאית. את התמחותו המקצועית עשה בלונדון במשך ארבע שנים ואחר כך היגר למצרים. כיהן כרופא בבית החולים באסואן

ואחר כך עקר לקהיר, שם מונה כרופא הראשי של חברת מסילות הברזל במצרים. בתפקיד זה כיהן עשרים ושבע שנה. במקביל עסק כל ימיו בצרכי הציבור היהודי בקהיר ובקירובו ליהדות; משום כך רוב חיבוריו הדתיים נכתבו בשפה הערבית לצידה של העברית. תאריך פטירתו לא ידוע. "אלארג'ונה אלפר'תיה פי אל'וסאי'א אל'לה'ה" (שירת הפרחים בציוויים האלוהיים, קהיר תרע"ד) הוא חיבור בחרוזים על תר"ג מצוות, בעברית ובערבית. "סדור פרחי" (קהיר תרע"ז) הוא סדר התפילות כמנהג הספרדים עם תרגום ערבי באותיות ערביות. התרגום הוא דף בערבית מול דף הטקסט העברי. בסוף הספר מובאות הסכמותיהם של חכם באשי קהיר הרב רפאל אהרן בן שמעון ושל הרב אברהם אביכזיר, ממלא מקום חכם באשי אלכסנדריה, ושירי משוררים שונים. נדפס עימו "מכתב בעניין הלוח העברי" בערבית. הדפיס "הגדה של פסח" (קהיר תרע"ז) כמנהג הספרדים עם תרגום ערבי באותיות ערביות, עברית וערבית, פיסקה אחר פיסקה. הן הסיפור והן ההגדה של פסח יצאו במהדורות נוספות. "אגודת פרחים" (קהיר תרפ"ב) הוא קובץ הכולל תרגום של הגדה של פסח, פרקי אבות, אזהרות ופתגמים. החלק העוסק בפרקי אבות איננו רק תרגום אלא באים בו גם פירושים והערות; הפתגמים עממיים ומובאים בעברית וערבית. "מעשה עבות על הסמנים וראשי התבות" (קהיר תרפ"ה), שנכתב בשפה הערבית, מסביר בחלקו הראשון מהם נוטריקון וסימנים; אחר כך מובאת רשימה ארוכה של ראשי תיבות עבריים. בסוף הספר מובאת רשימה בערבית של ספרים שהדפיס המחבר ורשימה נוספת של ספרים שתיכנן להדפיס. "יסודי הדת" (קהיר תש"ו) הוא ספר הכולל את עיקרי האמונה בעברית וערבית, דף מול דף. הספר נכתב עבור מורי בתי הספר היהודים כדי לאפשר להם להציג משנה סדורה בפני תלמידיהם. בשער הראשון המחבר סוקר בפרק הראשון את ספרי התנ"ך; בפרק השני הוא עוסק במשנה ובגמרא. בשער השני דן המחבר ביחסים שבין עם ישראל לאלוהיו ובהיות עם ישראל עם סגולה. עוד הוא דן בשלושה עשר העיקרים, המצוות ומשמעותן ועוד. השער השלישי עוסק בעבודת ה', משמעות בר המצוה וחובות היהודי לאלוהיו.

הרב יצחק אלפיה נולד בחלב בסביבות שנת תרל"ח, לאביו יעקב חיים ישראל אלפיה (סבו היה יצחק בן ישעיה אלפיה), ועלה לארץ ישראל עם משפחתו בהיותו נער. היה מ"יחידי" מדרש המקובלים "בית אל" ונפטר בכ"ו באלול שנת תשט"ו. ספרו "שיח יצחק" (ב' חלקים, ירושלים תרפ"ג), עוסק במוסר, הלכה ודרושים. החלק הראשון דן בעניינים שונים דוגמת עין הרע, ערך התפילה, סגולות, ענייני ברית מילה ועוד. בחלק השני מובאות שמונה דרשות שדרש המחבר, צוואת אביו יעקב חיים אלפיה, ליקוטים ופרפראות שונים במקרא ובש"ס ועניינים שונים. ספרו "הקונטרס היחיאלי" (ירושלים תרפ"ח) הינו ספר מוסר המתחלק לשלושה חלקים: א – "בית השם" עוסק בהנהגת האדם בבית הכנסת; ב – "בית עולמים" כולל חמישה עשר פרקים המבארים טעמי מנהגי ותיקוני ישראל סבא באופני וסדרי הלבשת האדם והכנתו וצואתו בעולם הזה הגשמי בעת נסיעתו ממנו; ג – "בית האדם" עוסק בחובת האדם לבורא להללו ולשבחו. מובא גם סדר לימוד חינוך הבית ותיקון הבית ודיני מזוזה ומעקה. הספר "אייר נתיב" (ירושלים תרצ"ט)

עניינו מוסר וקבלה "על נחיצותו של האדם שיהיה גורס בכללות החמש לימודים העיקריים וענפיהם", שהם תנ"ך, משנה, ירושלמי, בבלי, מדרש, הלכה וקבלה, עם לוח המפרט משך זמנו של כל לימוד. עם ספר זה כרוך ספר נוסף ושמו "אהבת השם", שעניינו אהבת השם ב"חמשת פרטיו": א – מהוהר ומדברי קבלה; ב – מהש"ס והמדרשים; ג – מתקיפי ארעא דישאל; ד – מתורת ישראל; ה – מהזכרונות. הספר עוסק באיסור הליכה בחזקת הגויים ובחזיון מנהגי קדמוני ירושלים ותקנותיהם בענייני הלויית המת ומנהגים נוספים. במהדורה זו נדפסו רק ה"פרטים" מן הוהר ומדברי קבלה – ארבעת האחרים הודפסו במהדורה שיצאה בירושלים, בשנת תשל"ב. ספרו "אור חדש וצמח צדיק" (ירושלים תשכ"ט) עוסק במעלת תענית דיבור וסידרה, דרשות לימי תענית דיבור, סידרי תפילה במקומות המקודשים ושו"ת שונות.

הרב עזרא בן יצחק עטייה נולד בחלב בט"ו בשבט תרמ"ה. בשנת תרנ"ה עלה עם הוריו לירושלים ולמד בבית המדרש "שושנים לדוד" בשכונת הבוכרים. בישיבת "אוהל מועד" היה תלמיד המובהק של הרב עזרא הררי-רפול, הרב אברהם עדס, הרב יוסף ידיד הלוי והרב שלמה לניאדו. את ידיעותיו בתורת הקבלה קנה מפי הרב המקובל חיים שאול דוו"ך הכהן. בעת מלחמת העולם הראשונה הגיע לקהיר, שם כיהן בבית הדין ויסד את ישיבת "אהבה ואחוה" ואת חברת "כתר תורה" שאירגנה שיעורי ערב ל"בעלי בתים". לאחר המלחמה שב לירושלים, ומשנפתחה בשנת תרפ"ג ישיבת "פורת יוסף" כיהן בה כר"מ משנה. משנפטר ראש הישיבה, הרב שלמה לניאדו, בט"ו בשבט תרפ"ה, נתמנה הרב עזרא עטייה תחתיו. במשרה זו שימש עד לפטירתו ב"ט באייר תשל"ל. קונטרס "שערי עזרא" (ירושלים תשנ"ז) הוא קובץ דרשות, חידושים, ביאורים, רעיונות ומוסרים במקראות ובמאמרי חז"ל, שרשמו תלמידיו מפיו. "עלה עזרא" (ירושלים תשנ"ט) כולל שאלות ותשובות על אורח חיים, יורה דעה ואבן העזר. עוד מובאים בספר חידושי הלכות בארבעת הטורים, חידושים על הרמב"ם, חידושי ש"ס ודרושים על התנ"ך כסדרו. כן מובאים בו הספדים שונים.

ר' יצחק עבוד נולד בחלב והיגר לארה"ב בראשית המאה העשרים. ספרו "פרי מגדיו" (ניו יורק תרע"ו) הינו תרגום שיר השירים לערבית יהודית.

הרב בן ציון הלוי ליכטמן נולד בבראילוב שבאוקראינה בשנת תרנ"ב. למד בישיבות ליטא, סלובודקה, מיר, ראדין וסלוצק. הוסמך לרבנות על ידי הרב איסר זלמן מלצר. שימש כרב העיירה פאלין שבאוקראינה. בראשית שנות העשרים עלה לארץ ישראל. בשנת תרצ"ז עקר לבירות שם שימש בתחילה כשוחט ובודק ואחר כך כאב בית דין וכרב הראשי לקהילות האשכנזים והספרדים. בשנת תשי"ט שב לירושלים ובה נפטר ב"ב באדר תשכ"ד. בהקדמה לספרו בן ששת החלקים, "בני ציון" (ח"א, ירושלים תשי"ז; ח"ב, בירות תשי"ב; ח"ג, בירות תשט"ז; ח"ד, בירות תשי"ז; ח"ה, ירושלים תש"ך; ח"ו, ירושלים תשכ"ד), שעניינו ביאור רחב על שולחן ערוך אורח חיים, הוא מודה לקהילת בירות ומצהיר "ואת רובי תורתי שבספרי זה כתבתי במשך שבתי בתוכם". קונטרס

נוסף שלו הוא "טהרת המשפחה" (תל-אביב תרצ"ט), שעניינו "מערכת דינים, אמרות טהורות לטהר ולקדש את עמו ישראל עם קדושו".

הרב יאודה עטיה היה בנו של הרב ניסים עטיה. בשנת תרצ"ה עלה מחלב לירושלים, ונימנה עם חכמיה המובהקים. עסק בדרשנות ובתפילות על חולים ונוזקים. נפטר בדי' בניסן שנת תשכ"ב. על ספרו "מנחת יהודה" חלק א' (חלב תרפ"ד) הסכימו חברי בית דין חלב, הרב עזרא יצחק חמוי, הרב עזרא יוסף עבאדי והרב משה עזרא מזרחי. כן הסכימו על הספר חכם באשי חלב הרב שבתי בוחבוט, וחכמי חלב ורובניה ר' רחמים דיין, ר' יאודה דוו"ך הכהן, ר' רפאל עזרא מארקוס, ר' שלמה אליהו לניאדו, ר' עזרא בכמהר"ן לופז, ר' יצחק רפאל סוויד ור' אברהם עזרא נחמד. בספר פ"ז פרקים של חידושים על התורה על דרך הרמז. בראש הספר מובא קונטרס של הרב יצחק דיין, "תורת ישראל ועם ישראל", ובסופו מובאים שני דרושי הספד שדרש הרב עזרא חמוי, האחד על הרב ישעיה דיין והשני על הרב אליהו חמוי; מובא בו גם דרוש הספד שדרש הרב עזרא עבאדי שעיו על הרב יום טוב ידיד הלוי. גם על "מנחת יהודה" חלק ב' (ירושלים תרפ"ט) הסכימו חכמי בית דין חלב הנזכרים לעיל ורובני חלב – על אלה נוספו הסכמות חכמי חלב יושבי ירושלים, ר' יוסף מרדכי ידיד הלוי ור' שלום הדאיה והסכמת הרב בן ציון קואינקה. בספר באים דרושים על התורה בסדר הפרשיות, על דרך הפשט והרמז ובסופו מובאים חידושי תורה על מסכת ביצה מאת הרב מכלוף די' כמוס תדאת מג'רבה, והערות המחבר עליהם. כן מובאות בספר פרפראות מחידושי תורה של הרב יצחק עבאדי דהב ודרשה לתפילין, שנשלחה למחבר על ידי יעקב שמואל עבאדי מבואנוס איירס, ודרוש לנישואין מאת יצחק עבאדי דהב.

הרב יצחק דיין היה בנו של הרב ישעיה דיין; שילב השכלה תורנית רחבה עם ידיעה בספרות העברית החדשה ובלשון העברית המתחדשת. למחייטו עבד בבית הדפוס שיסד אביו. נפטר בברזיל בב' בכסלו שנת תשכ"ה. קונטרסו "תורת ישראל ועם ישראל", נדפס, כאמור לעיל, בתוך "מנחת יהודה" חלק א' (ארם צובה תרפ"ד). זהו חיבור בעניין הקשר שבין עם ישראל לתורתו וערכה של הלאומיות העברית. המחבר משלב בחיבורו גם קטעים משיריו של חיים נחמן ביאליק, ואף מכנה אותו "המשורר הלאומי". אין הוא מתנגד ללימוד של מקצועות החול, אך רק לאחר השרשת לימודי הקודש, כפי שעשו חכמי ספרד בעבר.

הרב יעקב קצין, בנו של הרב שאול קצין, נולד בירושלים בכ"ג בניסן תר"ס. משנת תרפ"ח כיהן כחבר בית הדין הגדול לעדת הספרדים בירושלים, ומשנת תרצ"ג כיהן כרב ראשי לקהילות יוצאי סוריה שבברוקלין. נפטר בניו יורק בג' בטבת תשנ"ה. ספרו "תוכחת מגולה" (ירושלים תרפ"ד) עניינו תוכחת מוסר בענייני צניעות הנשים, ריקודים מעורבים, גילוי שער הנשים, קנאה בין נשים והוצאת זרע לבטלה. על ספרו "אור הלבנה" (ירושלים תרפ"ה) הסכימו הרב יוסף חיים זוננפלד, הרב חיים שאול דוו"ך הכהן והרב אהרן שלמה מהרי"ל. זהו אוסף של מספר ספרים על פי הקבלה: "אור הלבנה" כולל סדר כוונות ברכת הלבנה וכוונות ראש חודש על פי סידור הרש"ש; "אור החודש" עוסק

בענייני הלל ומוסף לראש חודש; "אור החיים" הינו סדר כוונת ברכת אירוסין ונישואין וסדר ברית מילה וברכת המזון הנמצאים בכתבי ר' חיים ויטאל וכן ייחודים מ"שער רוח הקודש" – מובאים בו גם תיקוני תשובה, כוונות יום הכיפורים, כוונות העומר, קיצור כוונות ליל שבועות, וכן תוכן כוונת התפילות והתקיעות בראש השנה. בקונטרס "משמרת הקידושין" (ירושלים תרפ"ה) באה שאלה שנשאל המחבר מהרב רפאל מנחם מערבי בשנת תר"ף בענייני קידושין, ואת תשובתו המפורטת הגיש המחבר להסכמתו של הרב יעקב מאיר, וזו מובאת בסוף הקונטרס. כמו כן מובאות בסופו עוד שתי שאלות בענייני גיטין, שנשלחו למחבר בישיבת "פורת יוסף" ועוד שאלה בענייני טבילה. על הספר "פרי עץ הגן" (ב' חלקים, ירושלים תרצ"א) הסכימו הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב יוסף חיים זוננפלד וכן חברי בית הדין הספרדי, הרבנים חזקיה שבתאי ושלום הדאיא. ספר זה כולל תולדות רבנים יוצאי חלב, כגון הרב שאול קצין והרב אברהם עדס, תולדות מקובלי ירושלים, מוסר, מעשיות ופיוטים. בתוך ספר זה מובא קונטרס "אמרי בינה" חלק א', מאת הרב יוסף חיים מבגדד, ובו חידות וחידודים בעניינים שונים בתורה ובהלכה. העורך, הרב יעקב קצין, צירף פתרונות שהגיע אליהם בסיועו של הרב אברהם בן עזרא הררי-רפול. בסוף הקונטרס מובא ייחוס משפחת קצין. "קציני ארץ" (ירושלים תשנ"ה) נדפס לאחר מותו ובו פרקים מתולדות חייו, שו"ת, חידושים, דרושים וקבלה.

ר' יעקב יוסף רופא נולד בחלב לאביו יוסף; סבו היה הרב יעקב רופא. היה תלמידי הרב מרדכי עבאדי בבית המדרש "בית נשיא" שבחלב. בראשית שנות העשרים של המאה העשרים היגר לבואנוס איירס ושם נימנה על תלמידי הרב שאול סתהון דבאח. על ספרו "קול מבשר" (ניו יורק תש"ג) הסכימו הרב יעקב קצין ורבני בואנוס איירס. בספר באים דברי מוסר לתשובה וחישוב הקץ, בניסיון להראות כי הגאולה תבוא בשנת הדפסת הספר. המחבר טוען כי צפה בעיני רוחו את המאורעות העולמיים בשנים שעברו ובכללם את מלחמת העולם השנייה. חיבורו הוא מעין ניסיון להסביר את השואה כייסורים שלפני הגאולה, כעין חבלי משיח.

אברהם יצחק דוויך היה יליד חלב, עסק בתורה ובמסחר ושימש כראש ועד תלמוד תורה וכנשיא חברת "שבת אחים". נפטר בו' בחשון שנת תר"ץ. ספרו "עצאית אלעדב" (ירושלים תרפ"ה), הינו תרגום של ספר המוסר המפורסם "שבט מוסר" מאת הרב אליהו הכהן מאיזמיר; התרגום הוא לערבית-יהודית בלהג הנהוג בארץ ישראל ובסוריה. היוזמה לתרגום יצאה מאת הרב שאול דוויך הכהן, ראש ישיבת המקובלים החלבים "רחובות הנהר" שבירושלים. בסוף הספר מובאים מספר נספחים וביניהם: "תופיך ומעשיות" (מעשיות מלוקטות ממקורות שונים), תרגום פסק איסור גילוח בתער שפירסמו שלושה בתי דין בירושלים בשנת תר"פ, "מעצנת אל שופר" (תרגום דברי מוסר שהיה אומר הרב שלום שרעבי לפני התקיעות), דברים לתיקון עוון חילול ה' ועוון קרי מאת הרב שרעבי, תרגום מודעה לתיקון הברית מאת החיד"א, תרגום דיני נידה, עשרת הדיברות בתרגום רב סעדיה גאון כפי שהיה מקובל לקוראן בחלב, ועוד מדבריו על הגאולה האחרונה ומהקדמת הרמב"ם.

הרב שאול מטלוב עבאדי נולד בחלב בבי' באב שנת תרמ"ט. היה נכדו של הרב מרדכי עבאדי ולמד אצל הרב עזרא שעזו וכמו כן היה תלמיד חבר של הרב יצחק ד"ן. בשל בעיות פרנסה עלה לירושלים ושם התחתן, אך לאחר זמן קצר שב לחלב. בעיר זו הקים ת"ת בשם "מגן דוד", שלמדו בו בעברית. לאחר זמן היגר לארה"ב, שם עסק במסחר ובלימוד תורה, ובשניהם עשה חיל, ויכול היה להקדיש את עצמו להפצת לימוד התורה בקרב צעירי הקהילה. נפטר בכ"ג בטבת שנת תש"ל. ספרו "מגן בעדי" (ברוקלין תש"ל) כולל חידושים וביורר עניינים בתלמוד וברמב"ם, קושיות על פוסקים ראשונים ואחרונים ושו"ת בארבעה טורים. בסוף הספר מובאים מאמרים שכתב לרגל אירועים שונים הקשורים בכהונתו כרב בקהילה החלבית שבניו יורק, במשך כחמישים שנה.

ר' משה אשקר נולד בחלב והיגר לארה"ב, שם כיהן במשך למעלה משלושים שנה כשליח ציבור בקהילת "מגן דוד" של יוצאי חלב שבניו יורק. נפטר בי"ח בתשרי תש"א. ספרו "הלל וזמרה" (ירושלים תרפ"ח) כולל פומונים, פיוטים ובקשות לשבת, בבית הכנסת, בבר"מצווה ובחטונות. לספר מפתחות על פי המקאמאת של הפיוטים, וכן יש בו מפתח של שירת הבקשות. בחלק הראשון, שבו פיוטים שחיבר המחבר עצמו, מובא על פי רוב, בראשו של כל פיוט, לחנו וכן מצוין האירוע שלכבודו נכתב. בחלק השני באות בקשות של שבת ממחברים שונים דוגמת שלמה לניאדו, דוד ד"ן, יעקב עבאדי ואחרים. הרב עובדיה הדאיה נולד בחלב בר"ח טבת שנת תר"ן, לאביו הרב שלום הדאיה ובילדותו עלה עם הוריו לירושלים. בעת מלחמת העולם הראשונה נאלץ להימלט לחלב מאימת השלטונות העות'מאנים. לאחר ארבע שנים שב לירושלים ושם נתמנה כר"מ בישיבת "פורת יוסף", וכן כיהן כחבר בית הדין הספרדי בירושלים. בשנת תרצ"ט נבחר כרבה הספרדי של פתח תקוה ובתפקיד זה כיהן עד למינויו כחבר בית הדין הגדול לערעורים בירושלים, בשנת תשי"א; כמו כן כיהן כחבר מועצת הרבנות הראשית לארץ ישראל. החל לחבר ספרים בגיל שמונה-עשרה. בשנת תשי"ח יסד בירושלים בית מדרש ללימוד הקבלה בשם "בית אל", כשמו של בית המדרש המקובלים שהיה בעיר העתיקה ושנחרב במלחמת השחרור. עם שחרור העיר העתיקה, בשנת תשכ"ז, פעל להחזיר את בית המדרש למקומו הישן. נפטר בכ"א בשבט שנת תשכ"ט.

"שאלות ותשובות" מפרי עטו נדפסו בירושלים תרפ"ו, ונכרכו עם "שמחת כהן" לרב מסעוד בן דוד אלחדאד. ספרו "ויקח עבדיהו" חלק א' (ירושלים תרפ"ו) כרוך עם הספר "בן יאיר" של הרב לבטון, וכולל דרשות לארבע שבתות השנה – "תשובה", "זכור", "הגדול", "כלה" – ודרושים שונים, והספדים על הרב יצחק לבטון והרב יום טוב ידיד הלוי. בסוף הספר מובא גם מכתב מאת אחד מגדולי הפוסקים האשכנזים שבירושלים, הרב פנחס עפשטיין, וכן בירור עניין בחושן משפט סימן צ"א סעיף ז'. "ויקח עבדיהו" חלק ב' (ירושלים תרצ"ט) נכרך עם הספרים "עבדא דרבנן" ו"עבד המלך". הובאו בו דרושים והספדים שנשא המחבר, ושלושה דרושים לתפילין שחיבר הרב שלמה פרץ ודרוש להכנסת ספר תורה. "ויקח עבדיהו" חלקים ג'-ד' (ירושלים תשכ"ב), כוללים דרשות שדרש המחבר ב"ארבע שבתות השנה" ובאירועים שונים בעת כהונתו כרבה

של פתח תקוה. "ויקח עבדיהו" חלק ה' (ירושלים תשכ"ה) כולל י"ט דרושים והספדים. על שו"ת "ישכיל עבדי" חלק א' (ירושלים תרצ"א) הסכימו אבי המחבר, הרב שלום הדאיה, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב יעקב מאיר, הרב אליהו קלאצקי, הרב יוסף חיים זוננפלד והרב איסר זלמן מלצר. זהו שו"ת בענייני אורח חיים ויורה דעה. "ישכיל עבדי" חלק ב' (ירושלים תרצ"ה) אף הוא שו"ת בארבעה טורים, וכמותו "ישכיל עבדי" חלק ג' (ירושלים תרצ"ט). בסוף חלק ג' מובא "חלק השיטה" על כמה מסכתות, שהוא תגובה על חידושיו של הרב יוסף שאול אלישר; כמו כן מובאים בו שלושה דרושים. "ישכיל עבדי" חלק ד' (ירושלים תש"ח) אף הוא שו"ת בארבעה טורים, ובסופו קונטרס "שאלת שלום" ובו תשובות על עשרים ושש שאלות בארבעה טורים שהציג אבי המחבר, הרב שלום הדאיה, בירחון "המאסף" בשנת תרנ"ז. "ישכיל עבדי" חלק ה' (ירושלים תשי"ח) הוא שו"ת בארבעה טורים ופסקי דין שפסק המחבר בבית הדין הגדול לערעורים. "ישכיל עבדי" חלק ו' (ירושלים תשי"ט), חלק ז' (ירושלים תשכ"ה) וחלק ח' (ירושלים תשמ"ג), אף הם שו"ת בארבעה טורים ופסקי דין שפסק המחבר בבית הדין הגדול לערעורים. ספר "דעה והשכל" חלק א' (ירושלים תרצ"ב), שנדפס עם "ישכיל עבדי" חלק א', הינו שו"ת על דרך הנסתר בדברי האר"י ותלמידו ר' חיים ויטאל ובדברי הרש"ש. הספר כולל עשרים ושתיים שאלות ותשובות בענייני קבלה וסוד דוגמת מעשה מרכבה, "אנא בכח" ועוד; ב"דעה והשכל" חלק ב' (כרוך עם "ישכיל עבדי" חלק ב') באות עוד שו"ת על דרך הנסתר. חלק ג' (ירושלים תרצ"ט) עניינו הגהות וביאורים על הקדמת "רחובות הנהר" מאת הרב אליהו מני ושו"ת על דרך הנסתר. חלקים ד' (ירושלים תש"ח), ה' (תשי"ח), ו' (תשי"ט), ז' (תשכ"ה) וחלק ח' (תשמ"ג), אף הם שו"ת על דרך הנסתר. הספר "עבד המלך" (ירושלים תש"א) עניינו חידושים על הרמב"ם ביד החזקה; איתו נדפס גם "עבדא דרבנן" חלק א', שעניינו חידושים על מסכתות שונות בש"ס. בסוף הספר מובא הדרן שאמר המחבר על סיום מסכת בשנת ת"ש. "עבדא דרבנן" חלק ב' (ירושלים תשכ"ה) כולל חידושים על הש"ס שכתב המחבר בצעירותו על מסכת ברכות, פסחים, מועד קטן, חגיגה, גיטין והוריות. במהדורת "ספר הזוהר השלם" (פתח תקוה תש"ו) הוסיף הרב עובדיה הדאיה מבוא וביאורים על תרגום הזוהר ללשון הקודש של רבי ברכיאל; הספר עוסק בפרשת בראשית בלבד. "שלום עבדו" (ירושלים תשכ"ב) כולל דרושים על חמישה חומשי תורה על סדר הפרשיות וכן מקצת ממאמרי חז"ל ומדרשיהם מעניין הפרשה – הספר מיוסד על דברים שנאמרו מידי שבת בעת כהונת המחבר כרבה של פתח תקוה. הרב אברהם בן משה הלוי פטאל, נולד בחלב בשנת תרנ"ב. שימש כמלמד בתלמוד תורה, עסק בשחיטה ובדרשנות. בשנת תר"פ עלה לירושלים אך לאחר שנה נתמנה לרב ולדיין בקהילת אנטיוכיה; אחר כך עקר לדמשק ופעל רבות לחינוך הילדים בתלמודי התורה שבעיר. בשנת תרצ"ו שב ועלה לירושלים וגם בה יסד תלמוד תורה. נפטר ב"ט בתמוז תשמ"א. ספרו "ויאמר אברהם" חלק א' (ירושלים תשכ"ט) כולל דרשות על התורה על סדר הפרשיות לחומשים בראשית ושמות. "ויאמר אברהם" חלק ב' (ירושלים תש"א) כולל דרשות על סדר הפרשיות לחומשים ויקרא, במדבר, דברים.

שאל דוויך הכהן, בנו של הרב אברהם דוויך הכהן (כ'אלוצי), שכינה כחכם באשי של חלב בשלהי המאה הי"ט, היגר מחלב לברזיל במחצית הראשונה של המאה הכי. ספרו "המזכה לחיי אבא" (ריו דה זנירו תשי"ג) הינו ליקוטים מדברי החיד"א בחיבוריו השונים, מ"פרקי אבות" ומ"שבט מוסר", לזכרו של אביו.

הרב עזרא הדאיה היה בנו הצעיר של הרב שלום הדאיה. הוא נולד בירושלים בשנת תר"ע, ולמד בבית המדרש "דורש ציון", ב"סמינר מזרחי" ובישיבת "פורת יוסף", שבה גם לימד. שימש כדיין בבית הדין הספרדי בירושלים בשנים תשי"ז-תשי"א ולימד באותה תקופה ב"דורש ציון". בשנים תשי"א-תשי"א כיהן כרב שכונת "נחלאת" שבירושלים, ומשנת תשי"ד כיהן גם כרב אזור בית שמש והרטוב. עם קום המדינה היה חבר בוועדה לביורור הלכתי של השבת במדינת ישראל. עם מינויו לדיין מטעם המדינה בשנת תשט"ז עבר לחיפה, ושם כיהן בבית הדין הרבני כעשרים וחמש שנה. נפטר בי"ד בניסן שנת תשי"מ. ספרו "נחלת עזרא" חלק א' (ירושלים תשמ"ד) הינו שו"ת בארבעה טורים. מלבד השאלות המסורתיות בולטות בספר שאלות בעניינים שמכתיבים החיים המודרניים, כגון כתיבה בשבת על ידי המשטרה, לקיחת טביעת אצבעות בשבת, הפלה מלאכותית, נישואין אזרחיים, בתי הדין בישראל ועוד. "נחלת עזרא" חלק ב' (ירושלים תשמ"ח) כולל חידושים על השי"ס, על הרמב"ם ועל השולחן ערוך. "נחלת עזרא" חלק ג' (ירושלים תשמ"ח) כולל דרושים שונים ופרשנות על פרקי אבות, ועיונים וחידושים על התורה ועל נביאים וכתובים. בחלק האחרון של הספר מובאים דברי אזכרה והספד לאישים שונים ועניינים שונים.

הרב שלמה קצין היה בנו של הרב שאול קצין ואחיו של הרב יעקב קצין. שימש כאב בית הדין במצרים וכחבר בית הדין הרבני בתל-אביב. על ספרו "טהרת בנות ישראל" (ירושלים תרצ"ה) הסכימו הרבנים ר' אברהם יצחק הכהן קוק, ר' יוסף צבי דושינסקי, ר' בן ציון קואינקא ור' אברהם פילוסוף. הספר עוסק בדיני נידה וטבילה וטהרת המשפחה. "ניצוצי אור" (ירושלים תרצ"ה) כולל דברי מוסר ותוכחה מחולקים לכל יום בחודש, מידי חודש בחודשו, מעשיות שונות, סדר וידוי הגדול, פזמונים שונים, דרושים והספדים. הספר "כרם שלמה" חלק א' (ירושלים תרצ"ח), כרוך עם הספר "פרי צדיק". בספר מובאים חידושים לכמה מסכתות בשי"ס, שו"ת, דרושים ומאמרים בענייני חגים ומועדים ופרפראות. "כרם שלמה" חלק ב' (ירושלים תש"ב) כולל חידושים על מסכתות שונות, שו"ת בעניינים שונים ודרושים. "ארחות חיים" (ירושלים תש"ט) עניינו מוסר ובו תפילה לשעת חירום, ענייני שמירת שבת, טהרת המשפחה וגמילות חסדים. הספר "דברי שלמה" חלק א' (ירושלים תש"ט) מחולק לשני חלקים: הראשון כולל חידושים בהלכות גיטין וקידושין ושו"ת בענייני אבן העזר; בחלק השני באים דרושים שדרש המחבר בהספדים ובנושאים שונים, כגון "להתקרבות הגאולה" ו"מצות הספירה בישראל", מאמריו בעניין הרבנות הראשית בישראל, מרכז דגל התורה בארץ ישראל ועוד; כמו כן מובאים גם חידושי תורה מאת אחי המחבר, הרב ד"ר יעקב קצין. "דברי שלמה" חלק ב' (יפו תשט"ו) כולל הלכות ומנהגי הדיינים, שו"ת בהלכות שבת שנשאלו על ידי המועצה למען השבת

שעל יד הרבנות הראשית לישראל, בעל שנמצא סג'נהור, כתיבת שמות בגיטין, דרשות בעניינים שונים, שירים שכתב ר' שאול קצין אבי המחבר, תפילה לחולה מכתב יד אביו, סדר ניגון התפילה בשבת ויום טוב על פי המקאם ועל פי הפרשה כמנהג חלב, דרוש לתפילין וביקורת והערות על הספר "דברי ימי ישראל" מאת צבי גרץ. בחלק הדרושים והמאמרים מובאים שבחי רבנים שונים ומאמרים בעניינים שונים, ובכלל זה תיאור היהדות במצרים, שהמחבר כיהן בה בעבר כאב בית הדין, איגרת השבת ואיגרת מוסר; כמו כן מובאים חידושי תורה של אחיו הרב ד"ר יעקב קצין. הרב שלמה קצין נפטר בר בחשון תשמ"ג.

ר' חיים שאול עבוד היה יליד חלב, בנו של אברהם עבוד. היגר לבואנוס איירס ושם עסק בחזנות ולימד את שירי בית הכנסת בשבת ומועדים. היה תלמידם של רפאל טבוש ענתיבי ושל משה אשקר. עלה לירושלים ויסד בה את חברת "חובבי שירה" שאליה כינס ולימד תלמידים רבים. בספרו "שירי זמרה" (ירושלים תרצ"ו) אסף וקיבץ שירים, בקשות ופזמונים, וניגוני שבתות של כל השנה, על פי המקאמא, וסדר ניגון תפילות של שבת לשליח ציבור. רבים מבין המזמורים, הפזמונים והבקשות של שבת, המובאים בקובץ זה, חוברו על ידי חכמי ארם צובה ורבניה. על כך נוסף קובץ נוסף "ספר הבקשות לשבת" (ירושלים תשכ"ט) הכולל אף הוא שירים ובקשות לשבת, שרבים מהם חוברו על ידי חכמי חלב ורבניה. ר' חיים שאול עבוד נפטר בכ"א בסיון תשל"ז.

הרב דוד ציון לניאדו נולד בחלב בכ"ו בכסלו שנת תר"ס לאביו שלמה. בצעירותו עלה לירושלים ומאו הקדיש את חייו להוצאת ספרי מוסר, תפילות ובקשות. פעולתו החשובה ביותר הינה הוצאת הספר "לקדושים אשר באר"ץ", שבו הנציח את רבני אר"ץ ופעלם. חי בדרך כלל חיי דחק, ולא נשא כל תפקיד רשמי, למעט כהונתו באחרית ימיו כרבה של שכונת כפר שלם בתל אביב. נפטר בט' בחשון שנת תשל"ל. על ספרו "מליץ טוב" (ירושלים תרפ"ו) הסכימו אביו הרב שלמה לניאדו, הרב יוסף ידיד הלוי, הרב יוסף חיים זוננפלד, הרב חיים שאול דוויך הכהן, הרב יחיאל מיכל והרב אהרן שלמה מהרי"ל. זהו ליקוט תפילות ובקשות לצרכים שונים כלליים, דוגמת קיבוץ גלויות, וצרכים פרטיים כגון תפילה לבעל המתפלל על אשתו מיום הגיעה לחודש השביעי להריונה, לחשים לעין הרע, ריפוי חולים, תפילה על קברי צדיקים ועוד. "לקוטים מספר כלי חמדה" (ירושלים תרצ"א) כולל ליקוטים על פרשות התורה מספרו של הרב שמואל לניאדו; הספר כרוך עם הספר "תרועת מלך".

ספרו החשוב ביותר הוא "לקדושים אשר באר"ץ" (ירושלים תשי"ב). בראשית הספר מובאים מספר מקורות המתארים את עברה הרחוק של חלב, לאחר מכן מובאת העתקה של הספר "זכרון דברי אר"ץ" מאת הרב אברהם דיין ומשניות לעילוי נשמת נפטרים, ובחלק העיקרי מובאות ביוגרפיות קצרות וכתובות ממצבות של חכמי חלב בישראל ובגולה וספריהם. בספר מובאים גם שטרות ותקנות, נוסח מצבות הרוגי מאורעות תרפ"ט בחברון, צפת, ירושלים ומקומות נוספים ותיאור המאורעות, רשימת חכמי בגדד וחיבוריהם

והעתקת קונטרס "ירושלים – קברי ארץ הצבי" העוסק במצבות חכמי ארץ ישראל. חלק נוסף עוסק בהעתקת מצבות חכמי אומיר, סלוניקי ודמשק.

על הספר "ליקוטי דוד" (ירושלים תשל"ז) הסכימו הרב עובדיה יוסף, הרב יהודה עדס והרב מרדכי אליהו. בראשית הספר מובאים תולדות חיי העורך ולאחר מכן מובאים חמישה ספרים שליקט, שהשותף לכולם הוא עיסוקם בשבחי ירושלים ובשבחי צדיקים. הספרים הם: א – "שערי ירושלים"; ב – לקט בשם "לקדושים אשר בארץ" ובו מובא מכתבו של הרב יעקב ענתיבי למשה מונטיפיורי על עלילת דמשק, תולדות הגאון מוילנא ותולדות החיד"א; ג – ליקוטים מספר "מלכי רבנו" על רבני מרוקו; ד – ספר "טוב רא"י" על תולדות רבני טבריה; ה – "מעשה ניסים" שהוא ספר שבחי הרב יעקב אבוחצירא. הרב יוסף יהודה דאנה (דנא) היה תלמידו של הרב יצחק אבואלעפיא, שאף הסמיכו לרבנות, וכיהן שנים רבות כרבה של קהילת דמשק. סמוך להקמת המדינה עלה ארצה, ומאז שימש כרב יוצאי סוריה ולבנון בחיפה. נפטר בערב ר"ח אלול תשל"ד. ספרו "זה כתב ידי" (חשמו"ד) שנדפס לאחר מותו, כולל דרושים ודברי תורה ואגדה, שדרש בדמשק. "ברכת ידי" (תש"ס) כולל דרשות שנשא בפני בני קהילתו בחיפה אודות פרשיות השבוע, מאמרי חז"ל, הספדים, אגדות ומעשיות.

הרב מרדכי עטיה נולד בחלב בשנת תרנ"ח, והיה נכדו של הרב יצחק לבטון. עלה בילדותו לירושלים ובעת מלחמת העולם הראשונה חזר לחלב. בשנת תרפ"ב היגר למכסיקו ושם כיהן כרב הקהילה החלבית. בשנת תרצ"ו שוב עלה לארץ ישראל ובה נפטר ב"ד בתמוז שנת תשל"ח. ספרו "מחשבות שלום" (ירושלים תש"ח) הינו אוסף מאמרים ומדרשים על התקופה כמבשרת הגאולה. מטרת המחבר להראות כי כל מאורעות התקופה מקורם בהשגחה העליונה ושגאולת ישראל תלויה בשיבתו של העם לארצו ובקיום תורה ומצוות. ספרו הבא, "מחסה ועז" (ירושלים תשט"ו), כולל חידושים וביאורים בענייני אגדה ומטרתו להראות כי גאולת עם ישראל תתרחש אך ורק לאחר שישוב ויתקבץ בארץ ישראל שהיא המחסה והעוז. הספר "שמחת עולם" (מכסיקו סיטי תשי"א) דן בשבחה של ארץ ישראל ובקריאה ליהודים בגולה לעלות אליה מכיוון שהיא מקום המקלט היחיד הבטוח מכל סכנה; הספר עוסק גם במנורה, סמל מדינת ישראל, במקורות. "ארצות החיים" (מכסיקו סיטי תשי"ב) דן בחשיבותה ומעלתה של ארץ ישראל, במיוחד לאחר השואה. הספר "מקור חיים" (מכסיקו סיטי תשי"ג), שעליו הסכים הרב הראשי לישראל, ר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג, הינו קריאה וזירו ל עם היהודי לפעול על מנת לקרב את הגאולה. "לך לך" (ירושלים תשכ"ג) עניינו הבלטת דברי חז"ל במדרש ובקבלה, ובפרט דברי רשב"י, בעניין חובת העלייה לארץ ישראל. בין הנושאים הנידונים בספר: הקמת מדינת ישראל כמעשה של ההשגחה העליונה, ניסי ה' בתקומת המדינה וכדומה. הספר "סוד השבועה" (ירושלים תשכ"ה) הינו ניסיון לביאור משמעות השבועה בפסוק "השבועתי אתכם בנות ירושלים בַּצְּבָאוֹת או בַּאֲיִלוֹת השדה" (שיר השירים ג, ה), באופן הקשור ליישוב עם ישראל בארץ ישראל. "בית יוסף" (ירושלים תשכ"ט) כולל דרושים על הגאולה.

מרדכי יהודה משען נמנה על הקהילה החלבית בבואנוס איירס. על ספרו "שירות ותשבחות" (בואנוס איירס תש"ז) הסכימו הרבנים דוד משה דבאח סתהון, יעקב שמואל עבאדי, יעקב באתיאס והרב אליהו יעקב כהן כולי. הספר כולל פיוטים לבית הכנסת, לשבתות ולמועדים. פיוטים אלה, חלקם ישנים שנאמרו בחלב ובדמשק, וחלקם האחר הוא מפרי עטו של המחבר.

הרב אברהם יעקב מונסה נולד בדמשק בחנוכה תרע"ג. בשנת תר"פ עלתה המשפחה לירושלים ושם נתחנך בתלמוד תורה "בני ציון" ובישיבת "פורת יוסף". היה תלמידם המובהק של הרבנים עזרא, משה ויעקב עדס, אליהו לופס ועזרא עטייה, שהסמיכו לדיינות. היה חבר בית הדין לעדת הספרדים, שימש משגיח ושוחט ובודק, עסק בהוראה בישיבת "פורת יוסף" ועוד. ספרו "פדה את אברהם" (ירושלים תשנ"ו), הינו אוסף של חידושי תורתו, הכולל חידושים על מסכתות הש"ס, ביאורי הלכות על חלקי השלחן ערוך וקונטרס הדקדוק. נוסף על כך מובאים גם "קורות המשפחה ומוסר מנסיון חיים".

קובץ נוסף שליקטו וערכו הרבנים יצחק ענתיבי סקה, מרדכי סתהון, אליהו יאיר בקשי ויצחק עטייה, בשם "אוצרות חכמי ארם צובה על הרמב"ם" (ירושלים תשמ"ט), הינו אוסף מחידושים על הרמב"ם של רבנים חלבים שחיו במאתיים השנה האחרונות וביניהם ר' יהודה קצין, ר' ישעיה עטייה, ר' שלמה לניאדו, ר' יצחק ענתיבי, ר' אליהו שמאע, ר' משה סוויד, ר' יצחק עטייה, ר' שלום כ"אסכי, ר' עזרא שעיו, ר' דוד סתהון דבח ור' עובדיה הדאיה.

הרב שלום יצחק מזרחי היה בנו של הרב משה עזרא מזרחי, שהיה ראש הרבנים וראש אב בית דין בחלב. מצד אמו הוא נכדו של הרב שלום הדאיה, שבביתו גודל מגיל שנתיים, לאחר מת אמו. למד בישיבת "פורת יוסף" ועל מוריו נמנו הרבנים עזרא עטייה ויעקב עדס. נפטר בכ"ו בטבת תשנ"ה. ספרו "דברי שלום" בן ארבעה כרכים (ירושלים תשנ"ג-תשנ"ז) עניינו עיונים וחקרי הלכות על השולחן ערוך, חלק אורח חיים, שו"ת בענייני בית הכנסת, נטילת ידים, בציעת הפת, ברכות, תפילת מנחה, קריאת שמע, הלכות שבת ועוד.

על הרב יצחק שְׁחִיבֶר ניתן לומר כי הוא אחרון הרבנים החלבים המובהקים. נולד בחלב (שנת לידתו אינה ידועה) ושם היה תלמידו המובהק של הרב משה טוויל. היה מנהל תלמוד תורה הכללי בחלב; שהה כשנה בבירות ואף בה יסד תלמוד תורה. בגיל ארבעים הוזמן לכהן כרבה של הקהילה הספרדית בארגנטינה ושם פעל בעיקר בפיתוח מערכת החינוך היהודי, הכשרות ומניעת נישואי תערובת. נפטר בשנת תש"ן. ספרו "יצחק ירנן" (בואנוס איירס תשנ"א), הינו שו"ת בארבעה טורים ובכללם עניין מנהגי חלב בכיסוי הראש לגברים ובהנחת תפילין דרבינו תם, אם מותר להעביר את ספרי התורה מצידון, שנתרוקנה מתושביה היהודים, לברזיל שאליה היגרו אותם יהודים, מנהג חלב בענייני ברכת תפלת הדרך ובברכת הדלקת הנר, מנהג חלב בכתובת פרוזובול ועוד נושאים ועניינים שונים, דוגמת מקור השם "ארם צובה", עניין ה"כתר", שבחו של הרב חזקיה שבתי ובמה שהיו בחלב ב' קהילות, מוסתערבים ופרנקים.